

РОМАН

ШВЕЦЬ АРІСТОТЕЛЬ

ЧАСТИНА ПЕРША

КІТ, НЕСХОЖИЙ НА ІНШИХ

I

Після полудня пройшов сильний дощ, і Роланові Майяру здалося, що на його вулиці особливо холодно й вогко. Тимчасом він мав знати, що тут, як і на всіх вузеньких сусідніх вуличках, завжди висихає дуже повільно. З меморіальних табличок, прибитих то тут, то там на фасадах старих будинків, йому також було відомо, що колись на цій же вулиці жив Бальзак і що тут помер його сусід Расін.

Відчиняючи браму, Ролан щоразу уявляв собі, який розкішний був цей особняк у ті давні часи, коли в його під'їзді зупинялись не велосипеди, а диліжанси. Тепер кам'яні сходи зруйновані, і тут був постійний холод. Довга труба залізної пічки, закріплена внизу залізним дротом, піdnімалася аж до стелі. Ролан не пригадує, щоб цю піч коли топили. Та й хто б це робив? Конс'єржки в домі не було. Кожен, хто наймав тут квартиру, мав свою власну поштову скриньку, замкнену на висячий замок. З кожним поверхом сходи ставали дедалі крутішими й вужчими. До третього поверху їх вкривала килимова доріжка, така ж стара, як і весь будинок; на площині четвертого, перед вікном з різоколірного скла, росли у глиняних горщицях квіти, за

якими доглядали всі квартиранти; довгий коридор шостого поверху, куди вели особливо крути сходи, був вимощений шестикутними плитками, що аж гули під ногами жильців. Спільній для всіх поверхів водопровід наспівував день і ніч одноманітну пісню.

Добравшись до кінця коридора, де була його квартира, Ролан, перш ніж відчинити двері, дмухнув на щербатий ключ. Це стало його звичкою після того, як одного недільного вечора він повернувся додому і не зміг відімкнути замок. Розгублений, він вийшов з будинку і десь на розі безлюдної вулиці натрапив на чоловіка у шкіряній куртці з собакою на ланцюжку, який, сильно шкутильгаючи, йшов йому назустріч.

— Мені потрібен слюсар,— сказав Ролан.

— Якраз я і є слюсар,— відповів чоловік.

Він завів Ролана у свою майстерню і розпеченим на вогні дротом вмітв вичистив отвір у ключі від крихот хліба й тютюну.

Отож відтоді, перш ніж відкрити двері, Ролан завжди дмухав на свій щербатий ключ.

Заходячи до кімнати, він наступив ногою на якийсь папірець. Це був лист-пневматичка. «Якщо ти зважишся на один вечір розлучитися з своїми пантофлями,— писав його друг Фред,— то ми не від того, щоб побачити твою мармизу. Будь о пів на десяту в центрі. Справи ускладнюються. Тільки не здумай прийти в смокінгу».

Ролан витер сірника, підпалив лист і кинув його в «саламандру»¹. Одна мить — і почувся тріск сухих палаючих трісок та гудіння

¹ Саламандра — залізна пічка.

вогню. Ролан скинув куртку й галстук і натягнув пуловер.

Щовечора він згадував той щасливий випадок, завдяки якому минулої осені йому вдалося через бюро обслуговування студентів на-трапити на це гніздечко, що притулилося під самим небом серед верховіть дерев та дахів. Це була мансарда з двох кімнат з вигодами. Чимало напоневріявшись по квартирах, які здають студентам у приватних будинках та в жалюгідних готелях Латинського кварталу, Ролан був щасливий вже від того, що міг, коли хоче, розпалювати вогонь і відчиняти навстіж вікна.

Перед очима в нього завжди була зелень в рамці старезних мурів та близкучих то від дощу, то від сонця цинкових дахів. Цілими годинами Ролан простоював біля вікна, стежачи, неначе Декарт, за капелюхами, що рухалися внизу, за поодинокими грузовиками, які зрідка наважувалися їхати по вузькій бруківці, чіпляючись шинами за тротуар. Роланову гордість тішило те, що він жив поруч з славетною дзвіницею Сен-Жермен-де-Пре. Уночі, схилившись над ринвою, молодий чоловік міг спостерігати, як над спокійною рівнинною поснулих дахів повільно обертається прожектор на Ейфельовій башті.

«У мене дійсно хороші друзі,— подумав Ролан.— Вони ніколи не вагаються, якщо їм потрібно попросити в мене послуги». В цій думці не було гіркоти. Фред Баррель і Ролан Майяр були товаришами по школі. «Ще з війни», як вони говорили, хоча ніколи не воювали разом, та й взагалі ніде не воювали. Проте саме війна зблизила їх. Масова втеча з Парижа в сороковому році закинула Барреля до ліцею Клермон-Ферран. Юні клермонтійці зустрічали парижан без особливого захвату, навіть холодно, бо ті почали займати перші місця з усіх дисциплін. Проте між Майяром та Баррелем вже тоді, в переповнених класах, виникла досить міцна дружба. І вже пізніше, приїжджуючи до Парижа, Ролан завжди розшукував свого давнього товариша.

Баррель був актором, і завдяки йому Майяр час від часу мав змогу забути нудну атмосферу Сорbonni. Тому і цього вечора він їхав до приятеля, немов на прогулянку.

Проминувши квартал, Ролан змішався з на-твоям, що з'юрмився перед баром «Прентанья». Гарсон у білій куртці штовхав перед собою невисокого парубійка, раз у раз даючи йому ляпаси. Останнім різким поштовхом гарсон кинув його на капот зеленої спортивної автомашини, що стояла перед баром:

— На цей раз досить з тебе! А якщо повернешся, я тобі голову розвалю.

Юнак підвісся, витер рукою розбитого рота і беззлобно послав услід гарсону:

— От паскуда!

Той був завагався, чи не кинутися знову в бійку, але з бара почувся голос хазяїна:

— Облиш уже його, Марсель.

Гарсон повернувся і зачинив за собою двері. Натовп почав уже розходитися, але хлопець уперто рівався до бара. Ролан скопив його за руку:

— Тренберг, не будь ідіотом!

На блідому, тонкому обличчі з синяками біля носа з'явилося щось подібне до посмішки.

— Ти глянь! Майяр! Як живеш? — спитав він, ніби вже зовсім забувши про бар.

Молоді люди повагом перетнули бульвар.

Якось їм довелося зустрітися і поговорити в бібліотеці Сорbonni. Обидва цікавились одними й тими ж книжками. Ця розмова поклала початок іхньому знайомству.

— Ходімо вип'ємо по келиху, хочеш? — запропонував Майяр.

Закуривши, вони попросили дві склянки білого вина.

— Я дуже радий, що нарешті в Парижі,— сказав Тренберг.— Я більше не міг лишатися в селі.

— І зразу ж подався в «Прентанья». Не погано!

Тренберг, посміхаючись сам до себе, розглядав над столом свої нігти. Потім, з раптовим жахом в очах, сказав:

— Знаєш? Це фашисти. Тієї ж звірячої породи.

Він це сказав самому собі. Тренберг, здавалось, завжди жив думками про той час, коли його вже не будуть переслідувати.

— Зрештою, може й добре, що мене вигнали. Я не мав жодного су, щоб заплатити за віскі.

Відколи Майяр зновав Тренберга, той завжди чекав, що от-от почне одержувати пенсію, яку мали всі колишні політичні в'язні. Ale щоб офіційно бути визнаним за політичного в'язня, треба було мати двох свідків, з якими він перебував у концтаборі. А чотирнадцятилітній політичний в'язень Тренберг пам'ятав тільки мертвих. Щождо номера, випеченого німцями на його передпліччі, шрамів, які ще не згладились, то це до уваги не бралося. Для чиновників то було недостатньо підставою.

— Ти знаєш, що тут трапилось? Вони хотіли мене завербувати.

— Завербувати?

— Так. Що ти на це скажеш?

Коли Тренберг, у свою чергу, почав розпитувати Ролана про його життя, той відчув прикрість, усвідомлюючи непевність свого становища. Чи варто розповідати про посаду вихователя у ліцеї Луї-ле-Гран, про нудні заняття, про зухвалих учнів? Про те, що там він проводить по вісім годин щодня.

— Я класний наставник в Луї-ле-Гран, — зрештою відверто сказав він.

— Класний наставник,— повторив Тренберг.— І ти будеш складати екзамен на кандидата?

Те ж саме Ролан чув од своїх колег, принаймні від тих, що іноді прогулювалися з ним під час перерви у критій галереї ліцею. «Ви повинні готовуватися до кандидатського екзамену. Такий розумний хлопець...»

— Так, звичайно,— відповів він Тренбергу. І додав недбало: — Крім того, я пишу книгу.

— А! Це добре,— сказав Тренберг.

— Щось на зразок романа.

Слово «роман» у власних устах здавалось йому самому кумедним.

— Про що ж твій роман?

У ньому не буде нічого особливого, у всякому разі такого, про що б варто було розповідати Тренбергові.

— Це чисто художня книжка...

— Ага, так! Але ж іші щось?..

— Ще трохи роздумів про сову Мінерви. Ти пам'ятаєш: «Сова Мінерви вилітає лише тоді, коли настає ніч».

— А! Гегель. Однак це честолюбний задум...

— О, ні! Книжка дуже проста,— жваво за-перечив Майяр.

Він згадав, як Тренберг був вражений, коли дізnavся, що Ролан з власної охоти брав у бібліотеці Гегеля, щоб почитати в оригіналі. І на цей раз знову, хоч і зовсім з іншого приводу. Майяр почував себе так, наче його спіймали на гарячому.

— Це історія про одного шевця... Шевця, який любить свій садок і який...— щоб не тягти, Ролан швидко зупинив себе.— Краще ти прийдеш якось до мене увечері і я прочитаю тобі деякі уривки.

Він добре знав, що Тренберг ніколи не прийде до нього, а сам він коптітиме над своїми сторінками, питуючи себе: чи варті вони того, щоб бути написаними?

Майяр заплатив за вино і купив пачку сигарет.

— Ти знаєш Фредеріка Барреля?— спитав він Тренберга, виходячи з кафе.

— Актора? Я бачив його постановку п'єси Лорки. Дуже добре.

— Це один з моїх друзів,— з деякою гордістю сказав Ролан.— Сьогодні ввечері йому потрібна допомога. Ти підеш зі мною.

Навскіс вони перетнули площу Сен-Сульпіс, з широким фонтаном посередині, де давно вже не було води.

— Баррель... Скажи, він комуніст?— спитав Тренберг.

— Так, комуніст. Зараз у нього багато роботи— він готовує прем'єру нової п'єси в «Карефур».

В самому кінці вузької безлюдної вулиці, по обидві сторони якої височіли суцільні стіни, гратчаста хвіртка відкривалася просто на квадратне подвір'я осбняка, збудованого десь у XVII столітті. Колись це був розкішний палац, а тепер він мав вигляд будинку, який повинні от-от знести. Поруч високих вікон,

закритих дерев'яними віконницями, біля стін стояли драбини; старі автомашини дрімали під чохлами з поліестілену; у проході стояли велосипеди і мотоцикли. Десь у закутку були звалені в купу порожні банки з-під фарби, тут і там валялися розпороті мішки. Посередині двору Фредерік Баррель, коротко підстриженій, в американському робочому комбінезоні, мішав у відрі довгою палицею густий клей.

— А! От і синочок!— вигукнув він, п'обачивши Майяра.— О, я бачу, ти ще й привів когось!

На ящику неподалік від нього сиділа, підібгавши ноги, гарненька дівчина в чорному комбінезоні і зав'язаній під підборіддям косинці. З-під косинки визирало біле личко й чорні жваві очі. Ролану і Тренбергу сказали, що її звати Маркоттою, вона актриса і свого часу претендувала на Гонкурівську премію. Коли Фред був у доброму гуморі, він охоче говорив про таланти своїх друзів.

Ролан відрекомендував приятеля просто по імені:

— Жан-Люк Тренберг.

— От і гаразд! Тоді ось що: зараз ви всі троє виrushите розклеювати плакати. В район між Сен-Жермен, вулицею Сен-Пьер і набережною Сени. Візьміть банки, я вам наллю клею.

Баррель невідомо звідки дістав протигази зразка 1939 року. У металеві коробки від них він поналивав клею.

— Нехай вони хоч чомусь доброму послухать.

Дав кожному юнакові по великому квачу і наказав:

— Ліпіть скрізь, де тільки є вільне місце. Та швидше! Повертайтесь лише тоді, коли не лишиться жодного плаката.

— Але ж,— відказав Тренберг,— треба було знати, що написано на цих плакатах.

— Не бійся, малюк,— з властивою йому фамільяністю сказав Фред,— коли ти їх всі порозклеюєш, то знатимеш це напам'ять.

З-за рогу на подвір'я в'їхала стара відкрита машина. За рулем сидів одягнений у пул-over Жорж Ортлі, друг Барреля, молодий чоловік з довгим білявим волоссям.

— Плакати всі!— гукнув він, ще не зупинивши машини.

— Це просто неможливо!— крикнув у відповідь Фред.— Ви їх, мабуть, ковтаєте.

Жорж піднесено, з легким південним акцентом, розповідав: його товариші випадково натрапили на чудовий рекламний щит у центрі Латинського кварталу і весь уже заклейли.

— Хочете глянути? Це неважко.

— Оце добре! Ти поїдеш туди і підкинеш нас у Сен-Жермен,— пожавішала Маркотта.

Не чекаючи відповіді, вона сіла в кабріолет поруч із Жоржем. Фред приніс рулон плакатів і кинув на заднє сидіння.

— Тримайтесь за скоби,— сказав Жорж хлопцям.

Тренберг перекинув ноги через борт і сів позаду, затиснувши між колінами протигаз, повний клею. Ролан лишився на підніжці. Однією рукою він тримався за вітрове скло, а в другій теж держав банку. Машина рвонула і описала плавне коло навколо площа святого Сульпіція. Ніч була тиха й холодна.

— Ти нас довезеш до Сени,— заглушуючи шум вітру, крикнув Майяр.— Це нас влаштовує.

Кабріолет піднявся по вулиці Бонапарта, перетнув бульвар, весь у зелених вогнях, спустився до набережних. Це був довоєнний «Рено». Його витерті шини вищали, ковзаючи по мокрому асфальті. Мотор машини гув рівномірно, наче двигун моторного човна.

— Ви встанете тут,— вирішив Жорж, зупинючись на початку набережної Сени.— До скорого побачення!..

Машина помчала вулицею Мазаріні. Маркотта вмить знайшла підходяще для плакатів місце. Закон 1891 року забороняв вивішувати об'яви та афіші на стінах паризьких будинків, а це був простінок між двома домами. Навіть закритий гратами, він цілком міг бути використаний для об'яв і вже був заліплений товстим шаром різникользових чотирикутників, наліплених майже на висоту першого поверху.

Хлопці вилізли на грати і, не звертаючи уваги на вивішенні об'яви, вкрили весь простінок густим клеєм. Маркотта передала їм плакат. Верхній його край притулили до стіни і рулон сам розкрутівся до низу. Тоді, зіскочивши на тротуар, хлопці відійшли, щоб здаля помилуватися своєю роботою.

«МИР АЛЖИРУ!» — закликав плакат з малюнком голуба. В тексті говорилось про те, скільки коштував Франції кожний день війни. Унизу стояв підпис: «Французька Комуністична партія».

— Здорово! Твій друг Баррель знає, як підійти до людей,— сказав Тренберг.

Ні він, ні Майяр, ні, очевидно, ця маленька Маркотта, не були комуністами, але ось вони всі троє серед ночі розліплюють лозунги партії.

— Це було б прекрасно — припинити війну плакатами,— сказала Маркотта.

Вона витягла з пакета, що був у неї в руках, ще два невеличкі плакати.

— На цей щит можна наліпити і ці маленькі,— запропонувала вона.

Хлопці мовчки заходились намазувати стінку клеєм.

З вулиці на вулицю, від щита до щита просувалися троє друзів, залишаючи після себе липкі од клею барвисті сліди. Поодинокі перехожі байдуже дивилися на них. Мало-помалу хлопці стали спрітнішими і вже зовсім швидко розгладжували зморшки на папері. Виявивши дозволене місце, вони за якусь мить заклеювали його плакатами. Хоч як вони береглись, проте їхні плащі були геть позаліпувані клеєм. Маркотта теж дуже вимазалась у клей, і Майяр аж тепер оцінив дотеп Барреля, який написав, щоб він не приходив у смокінгу.

Рулон під рукою Маркотти швидко танув. Тренберг працював із запалом. Він підраховував, скільки лишилось плакатів, щоб вистачило і на вулицю Жакоб, і на верхню частину вулиці Сен-Пьер. Вони заліпили об'яву про уроки танців «За п'ять уроків з вас буде першокласний танцюрист».

З вулиці Абай на мотоциклах виїхали з-за рогу два полісмени. Троє друзів сяк-так заховали своє добро під дощовики.

— Не могли вибрати іншої дороги, шпи-

ки,— сказав жартома Тренберг, аби поруши-
ти гнітючу тишу і раптову тривогу, що стисла
їхні серця.

За своє хвилювання вони вирішили взяти
реванш і заліпили забороненими плакатами
щити транспортного інституту.

Саме в цей час, повертаючи з Університет-
ської вулиці, вийшла друга баррелівська гру-
па з рулонами плакатів, протигазами й квача-
ми. Їх було п'ятеро — троє хлопців і дві дів-
чини. Вони обклеювали вулиці у східній ча-
стині Парижа і зараз прямували до Барре-
льового театрального центра.

Обидві групи візнали одна одну, і почала-
лась жартівлива пікіровка.

— А! Зрадники! Фашисти!

— Ви самі фашисти!

— Вертайтесь на свої землі, загарбники!

Було вже пізно. Але настрій у всіх був під-
несений. Обидві групи злилися і почали друж-
ню суперечку за останній плакат, за останню
краплину клею, за кращі місця на стінах будинків. Від себе вони ще дописували безпосе-
редні немудрі заклики: «Припиніть вогонь!»,
«Мир Алжиру!».

Розмахуючи пустими протигазами, безупин-
но розмовляючи, всі пішли до центра.

Звільнинившись від рулона, Маркотта вела
під руки обох хлопців.

Вони пішли іншою дорогою. Ведучи своїх
товаришів, Маркотта впевнено пробивала
шлях по тротуарах, запруджених уночі біль-
ше, ніж Галері Лафайєт¹ у суботу після по-
лудня.

Досі Роланові здавалось, що він любить
цей квартал. Безцільно блукаючи вечорами
по його завжди людних вулицях, він часто
поділяв і розумів цю пожвавленість, загальний
святковий настрій, хоч і відчував прикрість,
бо був тут наче якимось стороннім, ніколи не
належачи до тих, хто весь свій час проводив
на відкритих терасах кафе, голосно перемов-
ляючись між собою.

Однак коли того ж таки вечора, прогулюючись
по затихлих вулицях, які відходили в різні боки
од Сен-Сюльпі, Ролан раптом побачив, як
Маркотта побігла з підскоком від двох знайомих хлопців, які сміялися і вигукували
її вслід: «Котику! Коте!», — йому здалося,
що вона грає перед ними свою роль, причому
більш широ і яскраво, ніж виступаючи
перед нудьгуючими глядачами в театрі, бо
відтворювала саме життя, яке він так любив.

— Вона цікава,— сказав Тренберг.— Хотів
би я знати, що в неї на думці?

На подвір'ї Центра зібралися всі, хто брав
участь у здійсненні завдання Барреля, і він
прийняв від них «лицарську зброю» — проти-
газні коробки й квачі.

— Прекрасно, діти мої,— сказав Фрел, роз-
ставляючи весь цей скарб у маленькій кімна-

ті, що виходила вікнами на подвір'я.— Тепер
можете йти спати.

— Ех ти, жаднью! — вигукнув Жорж Ор-
телі.— Хіба ми й на чарку не заробили?

— А ти гадаєш, я друкую гроші? — відповів
той.

Жоржа (він був фотографом) образив на-
так на його професію. Однак оскільки Фред
був і сам у піднесеному настрої і ніхто ще не
хотів спати, він запросив усіх зайти в досить-
таки дивну кімнату.

— Якщо тут щось знайдеться, то будь лас-
ка,— сказав він примирливим тоном.

Колись, певно, це була кухня, тільки дуже
маленька і дуже вузька, із відливом, пристро-
єним біля старої плити. Тепер тут був теат-
ральний склад. Деякі декорації, занадто ви-
сокі для цього приміщення, були притулені
до стіни, а внизу спиралися на великі лозяні
кошки. Картонки з капелюхами, ящики з ін-
струментами, коробки на взуття — все це було
звалено в купи по кутках. У глибині кімнати
на жердинах погодувались костюми різних
епох та репертуарів.

Коли всі порозідалися — хто на кешиках,
хто на водозливі,— Фред витяг із шафи дві
пляшки білого вина. Склянок було обмаль
і пили по черзі.

— Я злагув твій задум,— раптом сказав
рудуватий студент-медик, хитрувато погляда-
ючи на Барреля.— Ти задумав перетворити
театральний склад, що фінансується урядом,
на допоміжну ланку партії.

— Все ясно,— відповів Фред і, закотивши
очі, замогильним голосом промовив: — Тут
видно руку Москви.

Це був саме той тон, що імпонував усім,
хто ніколи і не збирався вступати в будь-яку
політичну дискусію. Але тут, у цій кімнаті,
зібралися всі такі, що справді були проти вій-
ни в Алжірі. Студенти, актори, молоді худож-
ники кварталу — всі вони намагалися уник-
нути військової служби і аж ніяк не хотіли
мандрувати за море. Отож у цьому питанні
у них була цілковита згода з комуністами:
війну потрібно припинити!

Розмова жваво перешла на іншу тему. Всі
палко заговорили про нову п'есу Барреля, що
мала піти в кінці тижня.

— Шо це значить: «Кіт, несхожий на ін-
ших»? Тут дійсно йдеся про кота?

— Друже мій, ти повинен прийти до театру
і побачити все на власні очі. Адже так, Мар-
котто?

Пляшки спорожніли,— настав час розходи-
тись. Фред старанно замкнув двері кімнати,
просякнутої важким духом тютюнового диму,
сховав ключа і довго дивився, як молодь роз-
ігджається на мотоциклах і велосипедах. На
маленький тихій вуличці враз стало гамірли-
во, немов на ярмарку. Засперчалися, хто ся-
де в машину Жоржа.

¹ Галері Лафайєт — квартал великих магазинів у Парижі.

— Гаразд уже,— бурчав він.— Я сьогодні добрий. Розвозитиму всіх до ранку.

Тренберг, не знаючи куди подітись, розгублено стояв на тротуарі.

— Чи не міг би я в когось переночувати?

— А що? Ти живеш на околиці? — занепокоївся Фред.

— Hi, мене просто викинули геть...

— Та це тебе не стосується,— раптом перевила Фреда Маркотта.— Він не повинен розповідати тобі про своє життя.

І додала, повернувшись до Тренберга:

— Можеш піти до мене. Я живу недалечко.

Тренберг, здавалось, не був здивований, а тимчасом Ролан, побачивши, як вони пішли поруч, залишився сам, розгублений на цій темній вулиці, почуваючи себе так, наче в нього щось відібрали.

II

Маркотта жила у великому порожньому ательє, яке нагадувало побілене горище з широкими вікнами. Її друг-художник поїхав на південь і полишив на неї майстерню з достатнім на всю зиму запасом дров. З меблів, які тут, мабуть, колись були, лишилася тільки лічка, що съомотно стояла на нерівній дерев'яній підлозі. Від стіни до стіни простяглась мотузка, на якій вісіли плаття та пальта. Бруднокоричневі занавіски спадали вздовж вікон.

— Так і є,— сказала, ввійшовши, Маркотта,— в пічці погасло. Ти не змерз?

— Змерз,— відповів Тренберг, шулячись у своєму плащі.— Я зараз розпалю вогонь.

Не гаючи часу, він почав поратися біля пічки. Юнак поспішав і навіть не вигорнув попелу, а одразу запахав у дверцята папір і дрова. Маркотта відштовхнула його:

— Йди звідсіль. Ми так почадімо з твоєї ласки.

За мить вогонь запалав, і по кімнаті одразу розійшлося тепло.

— Допоможи мені,— попросила Маркотта, відкриваючи стінну шафу.— Треба ж приготувати тобі постіль.

Як тільки одчинилися дверці, великий матрац, наче живий звір, сам вискочив із шафи.

— Візьми ковдри! — скомандувала вона.

Жан-Люк підкорявся без особливого ентузіазму. Байдужим тоном він спітив:

— Тобі не здається, що ти завдаєш собі зайвої праці, готовуючи другу постіль?

— Ти, може, думаєш, що спатимеш зі мною? Ти збожеволів!

Сховавшись на хвилину в закриту нішу, Маркотта вийшла, одягнута в хлопчащу піжаму, занадто велику для неї. Вона встигла уже вмітися, посвіжішала і, сяючи посмішкою,

грайливо, як маленький пустун, скочила на свою постіль. У другому кінці кімнати під ковдрами крутився Тренберг.

— Ти вже спиш? — спітала дівчина.

— Hi! Я серджусь!

— Чого?

— Ти не дуже-то гостинна хазяйка.

Нічого не відповівши, вона сіла і обняла коліна руками. Цей хлопець її зацікавив.

— Справді,— продовжив він.— Ти мене запросила, а залишила самого в кутку і навіть нічого не запропонувала випити.

Маркотта кілька секунд роздумувала, а далі сказала:

— Ти маєш рацію. На кухні в мене є біле вино. Піди знайди, а тоді поговоримо.

Тренберг відкинув ковдри. Він був у самих трусах. Навіть не пригладивши розкуювдженого волосся, юнак пішов до маленьких дверцят.

— Сюди? — спітив він.

— Так. Склянки на поличці.

Він хутко повернувся з пляшкою та склянками і сів на край матраца біля Маркотти. Усю його спину, аж до лопаток, перетинав широкий білий рубець.

— Шо це? — широко відкривши очі, боязко і ніжно доторкнулась до нього пальцем Маркотта.

— Де? А, це Маутхаузен,— просто відказав хлопець.

Він налив склянки. Одним духом випив і наповнив знову.

— Я дуже хочу пити,— сказав він і випив ще.— Ти все-таки мила. Ти актриса? Граєш в п'есі Барреля?

— Так. Я граю кота. Це значна роль.— Маркотта пила вино маленькими ковтками.— Вона мені дуже подобається. Та її взагалі п'еса йому вдалася.

— Гм... Про котів... Я, ти знаєш...

— Це кіт не такий, як інші. Це незвичайний кіт, дуже цікавий кіт. От побачиш. Прийдеш у п'ятницю?

— Прийду, якщо мене запросять.

— Я запрошує!

— Тоді обов'язково прийду.

Він нерішуче доторкнувся до її волосся на потилиці:

— Мені холодно, мій маленький котику.

— Іди,— вона віддала йому свою склянку.

Юнак допив вино і поставив обидві склянки на підлогу. Потім, не поспішаючи, ліг біля Маркотти. Вони погасили світло і обнялися. Маркотта скоро зрозуміла, що зробила дурницю, одягши піжаму.

Молоді люди пошепки розмовляли в темряві. Маркотта притулилась лицем до плеча Жан-Люка.

— А знаєш, мене тільки що відлупцював гарсон із кафе.

— Не може бути! Чому?

— Зараз це здається дуже комедійним,— ска-

зав він.— Коли я повертається з табору, то пам'ятаю, як нас тепло і дружно всі зустрічали. Навіть герцогині приносили нам до ліжка каву. Звичайно, це минуло. Але ж можна було б людям жити більш-менш дружно, розмовляти, пити вино. Адже так? Але все це марно! Зрадники торжествують всюди! Всюди!

Тренберг повторив їй те, про що вже говорив Майяру: і від його слів у неї стислося серце:

— Знаєш, вони хотіли мене завербувати.

У великий темний кімнаті слова Тренберга пропливли, не сколихнувши тиші. Маркотта відчула себе ніби совсім маленькою і, навіть боячись дихнути, припала палаючими губами до плеча свого нового друга, до цього змученого людського тіла.

* * *

Після того, як Жорж усіх порозвозив: Люсєна — в Батіньоль, Раскіна — на площу Кліші, братів Бельє — до Бастілії, Мануеля — на площу Італії, він повернувся до себе в досить поганому гуморі:

— Розвозь їх усіх...

Машина була батькова, який платив і за його квартиру, та Жорж не міг припустити й думки, що друзі поїдуть у метро. Але хто платиме за бензин, страховку, хазяйнові гаража? В минулому місяці за один тільки диск зчеплення довелось заплатити 7500 франків.

«Катаються... Але це вже востаннє,— говорив собі Жорж.— Отой Фред із своєю війною в Алжірі залишить нас без единого су».

Водночас юнак в душі сміявся з себе, бо зінав, що при першому ж телефонному дзвінку Фреда, Раскіна чи Троказа він скопиться перед очі, у сніг, у дощ і піде за плакатами, перевозитиме кошки з костюмами або відправлятиме якусь товаришку до лікарні.

— Бодай їм з їхніми ділами...— бурчав він.

До ранку лишилося ще години зо дві, але Жоржу ще треба було збільшити фотознімки. Він зайшов до ванної кімнати, яка була найтемнішим приміщенням у всій квартирі. Намагаючись як можна обережніше рухатись у цій захаращеній фотоприладдями комірці, юнак розвів у теплій воді проявник та закріплювач. При світлі маленької червоної лампочки його дії скидались на виконання якогось релігійного обряду; ось він розмотав урочистим жестом довгий рулон плівки, проявленої вдень на студії. Потім увімкнув і одразу ж вимкнув лампочку збільшувача, чуттям визначаючи потрібний час. Незабаром він побачив, як у ванночці, на близкому папері, почали з'являтися риси обличчя. «Зовсім непогано. Мейрак буде задоволений».

Сама думка про це робила Жоржа щасливим. Він сподівався, що одного чудового дня завдяки Мейраку його перестануть вважати

лише асистентом оператора і, хтось, можливо й він, зрештою, стане оператором.

О, як добре вони працювали разом! Жорж це відчув з першого ж дня. Мейрака можна було назвати поетом кіноязомки. Із своїм прямим, коротко підстриженим волоссям він був негарний, навіть несимпатичний, але в ньому відчувався справжній митець кінематографії, з тих, у кого на плівці живе поезія, душа. Жорж із захватом учився в школі при студії, з запалом працював при світлі юпітерів у млюсній духоті зйомочних площацок. Він з усіх сил прагнув оволодіти майстерністю свого вчителя, перейняти його вправність.

У плутанині штрихів, що повільно проступали на плівці, Жорж розпізнав риси обличчя Деніз Фарг. Це він зробив просто так, щоб її було приємно. Вона вперше знімалась у великому фільмі разом з Едді Сільва і показувалась лише в кінці одного епізоду. Жорж зінав, що це значить для Деніз. Як тінь, він ходив за нею з фотоапаратом по зйомочних площацках, не кажучи ні слова, а дівчина ніби й не помічала його. Щодня вони разом сидіали в ідаліні при студії. І от зараз, при червоному світлі, Жорж придивлявся, як на глянсовому папері, що його він обережно погладжував кінчиками пальців у теплій воді, з'являється вродливе личко Деніз, всміхаючись з-під великої старомодної парасольки. Прополоскавши під країном портрет, він поклав його у ванночку з зачіплювачем.

* * *

В той час, як Фред ще міцно спав, Жорж теж, а Маркотта з Тренбергом ще не прокинулись, в світлій мансарді Ролана вже задзвонив будильник. Це була нестерпна мить — доводилось повертатися до ліцейського життя. Він мав уже двадцять чотири роки, а щоранку все ще мусив, як учень, підкорятися розкладові заняття, та ще так точно, як ніколи досі. Бувши вихованцем у Клермон-Ферранському ліцеї, він іноді міг і запізнатись, на ходу вигадуючи якусь причину для класного надзирателя, а тепер сам був на його місці, і учні йому верзли всякі нісенітниці.

— Мсьє, мій поїзд запізнився...

— Мсьє, в мене поважна причина... Мене затримав пан Браке...

О восьмій годині ранку, стоячи біля голевого під'їзду Луї-ле-Гран, Майяр безжалісно записував прізвища тих, що запізнилися, і цим зраджував своє дитинство.

Цього ранку група вихованців, яких він добре зінав, наближалася до нього із виглядом змовників:

— А вас бачили, мсьє, вчора ввечері...

— В Сен-Жермен з дівчиною...

— А, це ви, Романо? То що ж ви робили вчора ввечері замість того, щоб працювати чи спати?

Хлопці порозбігалися, як застукані на гарячому злочинці. Майяр пошкодував, що його посада в ліцеї зобов'язувала до таких мало-дружніх стосунків з учнями. Як би він хотів по-товариському поговорити з ними, прогулюючись довгими коридорами, розповісти їм... так, розповісти їм про Фреда і Маркотту, про п'есу, яку гратимуть його друзі, і про плакати з комуністичними лозунгами, що їх вони розклеювали цієї ночі, і про свою книгу...

Особливо цікавив Ролана юний Романо; коли той прогулювався по коридору, від нього віяло чарами молодості, чарами вісімнадцяти літ. Вигляд він мав задиркуватий і в той же час дуже милив. Чорне волосся обрамляло гарне смагляве обличчя циганського типу. Видно було, що голитися хлопець почав зовсім недавно. Він носив дуже елегантні морські куртки доброго крою, і Майяр, який був незмінно в одному голубому костюмі, потайки трохи заздравив йому. Романо — чарівний юнак, від якого були в захваті всі його друзі — кілька разів робив спроби подружитися з Майяром. Але Майяр змушений був підтримувати з цією компанією тільки чисто офіційні стосунки. Йому дорікали навіть за те, що він давав учням поради і допомагав їм у заняттях.

— Ви надто фамільярні з своїми вихованцями,—зауважував йому старший інспектор, кульгавий корсіканець. На грудях у нього було начеплено стільки орденів за всілякі військові операції, що Майяру здавалось, ніби їх йому десь назирали.

— Так, занадто фамільярні.

Майяр це добре знов. Але саме до цього і варто було прагнути: він усім серцем бажав, щоб його любили, а від нього вимагали ставитись до вихованців так, щоб ті його боялись. Ще зовсім недавно на адміністративні посади у ліцеях міністр призначав відставних унтер-офіцерів. Мабуть, ще Бонапартом було введено діючий нині внутрішній розпорядок у ліцеях та коледжах. Тільки й того, що барабанний дріб, який сповіщав початок і кінець лекцій, замінили електричним дзвінком. На всій системі навчання залишилося тавро вояччини, що душило, як аркан. Колонами, вишикувані по двоє, карбуючи крок, як рекрути, вихованці заходили в класні кімнати. В цілковитій тиші, над головами, схиленими від нудьги і пригнічення, Майяр, простягнувши руку, намагався передати класу красу творів Франсуа Рене де Шатобріана, якого він вивчав з особливим захватом: «Інакше кажучи, я йшов великими кроками, вітер свистів, розвиваючи мое волосся, і я не відчував ні дощу, ні паморозі, зачарований і водночас засмучений, наче демон оволодів моєю душою...»

І Ролан, також засмучений, питав себе: чи зміг би коли-небудь розквітнути талант Шатобріана на такій віддалі від природи, од подиху свіжого вітру, в цій задушливій атмосфері ліцею...

Піднявши вгору палець, Романо тихо наблизився до кафедри.

— Даруйте, мсьє... Ви б не могли мені сказати...— поклавши лікті на стіл, приглушеним тоном запитав він з посмішкою.

— Що, Романо?

— Та от... Що ви вчора робили з банками для фарб? Вас бачили.

— Ну, гаразд. Ви погано бачили — це були банки з клеєм,— пояснив Майяр і зразу ж пожалкував, що, справивши ефект, сказав надто багато. Він знову, що Романо так просто не відчепиться. Легше строго звеліти йому сісти на своє місце, ніж... Він вважав за краще сказати йому неправду, що розклейв театральні афіші спектаклю, який ставлять його друзі.

— О, ви знаєте акторів? — захоплено спитав Романо.

Він хотів знати про нову п'есу геть усе. І Майяр розповів йому те, що знову, і порадив прийти завтра ввечері в театр Карефур.

— А тепер сідайте,— сказав він знову офіційним тоном і додав дружньо: — Якби тут проходив старший інспектор, я б мав велике неприємності.

Здивований Романо повернувся на своє місце, гордий таким довір'ям.

* *

Деніз Фарг жила у свого батька-вдівця. В неї була окрема кімнатка, обита сірим оксамитом. Батько не перешкоджав їй, не заперечував проти її захоплення артистичною кар'єрою, тим більше, що мало вірив у серйозність цього покликання.

— Її кар'єра закінчиться першим же чоловіком,— завжди говорив він переконано.

Він був медик і думав, що добре знає жінок і свою дочку зокрема. Він дуже любив її

і як батько радив записатися на курси лекцій драматичного мистецтва Рене Сімон.

Йому здавалося, що там вона здобуде грунтовніші, серйозніші знання, ніж у Сорбонні, і більше зацікавиться класиками. Він любив з Корнелем в руках час від часу подавати її репліки у сценах з «Нікомеді», над якими вона працювала.

Коли дочка пішла на студію і почала зніматися в епізодичних ролях, батько дивився на це, як на веселу розвагу. Його вражало те, що, позичаючи всього лише на кілька годин свою посмішку і постать режисерові фільму, Деніз одержувала на кінець дня стільки, скільки в його клініці заробляв за місяць санітар. Батько знов також, що тижневий гонорар того, кого він називав не інакше як «жевжик Едді Сільва», перевищував його власний місячний заробіток.

Переконано, ніби виконуючи професійний обов'язок, Деніз з appetитом жувала апельсини, начебто шлях, який приведе її до слави Едді Сільва, лежить через ці плоди, що ними вона щоранку ласувала.

Лікар, майже готовий їхати в клініку, поклавши серветку на стіл, похапцем допивав каву з молоком. Деніз кинулася йому на шию і враз зробилась дуже ласковою:

— Тату,— сказала вона, ніжно його цілуючи,— можна, я візьму твою машину?

— Звичайно, моя маленька. Тільки не за пізнююся.

* * *

Фредерік Баррель і його жінка Жаніна дуже рідко бували разом. На партійні справи у Фреда йшов увесь той час, що залишав йому театр. Він завжди повертається серед ночі. Жаніна йшла з дому в своє бюро о пів на дев'яту. Проте іноді їм вдавалося зустрітися у своїй маленькій квартирці на вулиці Монж, або призначити одне одному побачення, щоб разом поспідати і, як завжди, трохи посперечатися.

— Ти знову замазюкав свій комбінезон!— обурено говорила Жаніна.

— Я ж не навмисне це зробив.

— А я цього й не кажу.

Вони залюбки сперечалися, але ці суперечки були свідченням взаємної приязні. Якби вони так сильно не любили одне одного, чого б вони тоді одружилися, чого б вони так раділи появі своєї маленької доньки, яка була дуже схожа на обох і обом дуже ускладнювала життя?

— Це вже занадто, що ти мусиш розклевувати пласти!

— Так треба.

— Просто смішно! Невже ти думаєш, що пластиами зупиниш війну в Алжирі?

Не маючи нічого проти політичних переконань свого чоловіка, Жаніна разом з тим часто дорікала йому, що він виконує роботу, яку вона вважала кумедною. Їй було шкода тих ран-

ків, коли він продавав «Юманіте». А це тривало протягом багатьох років. Рідко випадали дні, коли вони були разом. Фред бачив, що вона незадоволена, але особливого значення цьому не надавав.

— Ти знаєш хто там був учора ввечері?

— Марцін?

— Ні. Майяр.

— Він справді прийшов?

— Кінець кінцем, він хороший хлопець. I такий самотній. У мене таке враження, що він завжди радий стати нам у пригоді.

— А його книжка? Він уже багато написав?

— Ти віриш, що у нього талант?

Жаніна і Майяр бачилися двічі на місяць, коли Ролан приходив до свого друга обідати. Якщо з Фредом вони здебільшого мовчали, то з Жаніною Майярові завжди хотілося говорити. Великі, широко відкриті очі, приемне лице, її широка приязнь, те, що вона була дружиною товариша,— все це схиляло Ролана до одвертості з нею. Анітрохі не боячись вразити її чи виявити свої симпатії, він з задоволенням розповідав їй історію свого шевця Арістотеля. Жаніна слухала його з цікавістю, перериваючи іноді розповідь вигуками.

— Це ж прекрасно! Просто чудово!— говорила вона, сплітаючи пальці рук.

Вона подарувала Ролану першу радість автора, перший захват від його твору, і він дав їй слово, що коли доб'ється справді великого успіху як літератор, з пам'яті його ці хвилини не зникнуть. Він повік не забуде, як маленька приятелька плескала в долоні, слухаючи його перші літературні вправи.

Хоча Жаніна працювала у видавництві Флоран-Лекутр тільки секретаркою, Ролан був певен, що переданий нею рукопис швидше від інших дійшов би до кабінету мсьє Флорана. По дружбі вона пообіцяла Ролану зробити все, що в її силах, і була певна, що така книжка, як «Швець Арістотель», зробить честь видавництву.

* * *

Четвер — це свято дітей¹. I тих, хто живе чи працює з ними. Щочетверга вечір був у розпорядженні Ролана, і в нього вже стало звичкою проводити цей час з своєю подружкою Ніколь Пті, його першим захопленням молодості. Згодом він зустрів її в Парижі вже заміжньою, матір'ю сімейства.

Одразу після обіду в ідаліні ліцею Луї-Ле-Гран, Ролан спустився в метро на Одеон, пересів у Мот-Піке і вийшов у Пассі. В нього було таке враження, наче він опинився в якомусь провінціальному містечку. Маленькими, ніби вимерлими вуличками, що перерізували пагорб з кінця в кінець, він повільно йшов до Ніколь. Іноді траплялося, що Ролан помічав

¹ Четвер — день відпочинку у ліцеях і школах Франції.

біля дому машину її чоловіка, і тоді він був змушений чекати, поки авто від'їде, крокуючи туди й назад по кварталу.

— Який сором! Який сором! — думав Ролан, проте сідав у ліфт, дзвонив біля дверей своєї коханки, певний, що Марк буде зайнятий весь вечір на студії Радіо-Люксембург.

Ролана пригнічувало те, що він був коханцем багатої заміжньої жінки і ніби її утриманцем; але він нічого не міг змінити — Ніколь, кіби граючись, вміла тримати його в руках. Скільки разів, зустрічаючи його, вона подавала каву на той самий стіл, за яким тільки що сидів її чоловік. Як часто вона розраховувалась за них обох в таксі або кіно, безапеляційно заявляючи:

— Облиш! Марк зараз багато заробляє.

В той час, як Майяр почував себе ніякovo перед бонною і дітьми, здригався від кожного телефонного дзвінка, Ніколь, відіславши дітей і бонну на прогулку, спокійнісінько походжала по квартирі в самій сорочці, пропонуючи йому прийняття ванну.

— Якби в тебе була ванна і центральне опалення, — глузувала вона з його збентеження, — ми могли б зустрічатись у тебе. А поки що мені добре і тут!

Ролан не міг нічого відповісти їй і користувався квартирою Марка, помазком Марка, одеколоном Марка і навіть Марковою дружиною, яку він навіть не кохав і яка його не кохала.

— В тебе сьогодні гарненькі очі, — сказала вона ніжно, відпочиваючи коло нього на великій сімейній постелі, ошуканій і пограбованій. — Що ти робив цієї ночі?

— О! Ти нізащо не вгадаєш!

— А! Так ти мене зраджуєш! Негідник, — сказала Ніколь, ніжно кусаючи його за вухо.

Вона повторила, сміючись:

— Негідник! Волошюга!

— Ти знаєш, з ким я тебе зраджував? З комуністами.

І якось ненароком розповів їй нічну пригоду з розклєюванням плакатів, надаючи першорядного значення саме нелегальності цього. І зустріч з поліцейськими він змалював так, що це набуло характеру мало не подвигу.

Але Ніколь перемінилась на лиці.

— Ти збожеволів, — сказала вона Роланові, рвучко підвішись на постелі. — Ти просто здури! Ти ж не знаєш, що то за люди!

— Знаю дуже добре, бо Баррель мій друг.

— Друг! Нічого собі друг! Та якщо ти коли-небудь їм допоможеш, вони тебе заженуть у тупик. Вони тебе завербують. Справді, ти якийсь дурний. Подивись, що діється у Польщі, Румунії!

— Послухай, Ніколь! Вони хочуть, щоб війна в Алжірі...

— Плювати і на Алжір, і на них. Вони самі плюють на це. Це тільки привід. Вони хочуть розширити свою нелегальну організацію, обдурювати якомога більше людей, використо-

вуючи все — і війни, і злодні. Одного чудового дня, коли вони відчувають себе сильними...

— Послухай, Ніколь! Послухай...

Вже не йшлося про те, щоб далі сперечатися з нею, Ролан просто хотів її заспокоїти. З розчервонілим лицем, зім'ятою зачіскою сиділа вона край ліжка. Байдужа в усьому майже до цинізму, вона зараз обстоювала це з такою шаленою пристрастю, що навіть збентежила його. Ролана вразило не те, що вона говорила, а те, як вона говорила. Вона казала про комуністів так, як дехто ще й тепер згадує про диявола з якимось містичним жахом.

— Все ясно, Ролане, — сказала вона йому. —

Роби, як знаєш, але в мене сім'я, чоловік, двоє дітей, і комуністів, хто б вони не були — французи чи росіяни — я ненавижу, і маю досить підстав, щоб їх ненавидіти. Якщо ти йдеш з ними — кінець, ми з тобою більше ніколи не побачимось.

Ні на одну хвилину Ролан не уявляв собі, що він може стати членом комуністичної партії чи будь-якої іншої партії. Він не бажав нічого кращого, як присвятити життя написанню прекрасних книжок. Він ніколи не голосував, неохоче читав газети. Погрози Ніколь його не хвилювали, але його думки набрали іншого напрямку.

«Як мало вона мене любить, — гірко говорив він собі. — Ми були близькі протягом тижнів, місяців, а зараз у неї немає до мене навіть пристої приязні!»

Але він не сказав нічого, а постарається заспокоїти її і перевів розмову на виставу «Кіт, несхожий на інших», на яку вони повинні були піти разом завтра ввечері.

* *

Рівно о шостій годині, на середині епізоду, Мейрак був змушений припинити зйомку. Це сталося ось чому.

Він і Жорж, як і всі артисти, завжди, звичайно, були згодні працювати. Вони могли не обідати, не спати ночами, якщо треба, працювати, не складаючи рук, бо фільм давав їм славу, втіху, гроші. Але техніки, освітлювачі, які, немов ті мурашки, трудилися на майданчику, що вони мали з цього? Нічого, крім заробітної платні, яку їм видавали точно в кінці тижня. Постановник фільму не мав змоги платити їм за надурочну роботу і тому ніяк не міг продовжити їхньої зміни на три хвилини після полуночі, чи на п'ять хвилин увечері.

Як тільки погасли прожектори, Жорж кинувся до Деніз Фарг. Увесь вечір Мейрак, наче шахову фігурку, пересував її по майданчику («Вийди трохи вперед, сядь тут, вийди з поля, сядь, стань перед столом...»). Незважаючи на густий шар гриму, було видно, як витяглось від утоми її обличчя. Її наче придавив солом'яний капелюх і важка сукня крою 1900 року.

Почувала себе Деніз дуже кволою. Її втішало тільки те, що день скінчився.

— Ходімо разом,— запропонував Жорж, як завжди, приязно всміхаючись до неї.

— Гаразд. Тільки заждіть поки я переодягнусь — просто падаю від утоми.

В цей момент пролунав голос Фердіанда, головного механіка, який запропонував здравницю на честь мсьє Сільва.

— За Едді Сільва! Гіп! Гіп! Гіп! — вигукував він на всю студію. Його підтримали, але досить кволо:

— Ура!

Це означало, що знаменитість всіх частувала на свій кошт аперитивом. Кожен міг піти в бар кіностудії і випити там склянку за здоров'я Едді Сільва. Нерівність гонорарів зробила цю формальність майже звичаєм.

— Гаразд,— сказав Жорж,— я на вас чекатиму в барі.

Він замовив аперитив з явним задоволенням: все йшло дуже добре. Опівдні вони разом були в ідалльні і там, через стіл, вкритий картою пластмасовою скатертиною, він подав дівчині з таємничим виглядом, але почервонівшим, як рак, великий картонний конверт: «Не згинайте»,— прочитала вона напис. Відкривши конверт, Деніз не могла приховати радості, побачивши своє лице, сфотографоване крупним планом, у капорі під парасолькою.

— О, який ви люб'язній! Який ви мілий!— заговорила вона, намагаючись не почервоніти.— Ви зробили мені велику приемність.

Вони весело гомоніли, п'ючи червоне вино з маленьких круглих пляшок, і частували одне одного традиційними фруктами в сиропі.

— В мене ще є негативи: ви з Едді Сільва.

— Я з Едді Сільва? О! Я неодмінно хочу їх мати. Для мене це дуже важливо.

Так Жоржу вдалося домовитись про зустріч увечері. Вона обіцяла прийти, щоб побачити, як він збільшуватиме фото. Жорж увесь час радісно повторював про себе: «Все в порядку, все в порядку!» Вранці вони приїхали на студію, кожен на своїй машині. Коли Деніз була готова виїхати, Жорж рішучим тоном заявив:

— Поїдемо кожен у своїй машині. Ви вслід за мною. Буде щось схоже на гонки.

Громіздкий Рено мчав уздовж набережних Сени під дрібним дощем, що сіяв з самого вечора. Через переднє дзеркало Жорж стежив за машиною Деніз, яка просувалась позад нього. Його захопила ця гра, він пильнував, щоб не загубити з ока Деніз, яка ставала йому все більше і більше жаданою. Як тільки дорога звільнилась, дівчина звернула трохи ліворуч, докладаючи всіх зусиль, щоб наздогнати Жоржа, бажаючи довести, що «грузовичок», як називали її машину товариш, ще вміє бігати. На повному ходу, один за одним, вони в'їхали в тунель Трокадеро і машина Жоржа загуркотіла під склепінням, ніби моторний катер. Порівнялись вони в Альма.

— Мряка!— вигукнув Жорж, опустивши скло поруч з Деніз і намагаючись перекрикати гамір вулиці.

Потім, стежачи одне за одним, вони швидко промчали через Кур-ла-Рен, перетнули площу Згоди і, забризкуючи грязюкою пішоходів, закружили в лабіринті вулиць лівого берега. Дощ припустив дужче, але, на їх щастя, на маленькій вуличці, де жив Жорж, знайшloся місце для машин.

Збуджені гонкою, задихані від швидкого підйому по сходах, обое відчули якесь особливі хвилювання. Опинившись у теплій квартирі, Деніз скинула пальто; її білий світер, що застібався на спині, підкresлював бездоганну постать дівчини. Коли Жорж глянув на вогке волосся, свіже личко і близкучі од дощу губи, він відчув пристрасний потяг до дівчини. Вона, певно, помітила це, бо стояла майже впритул до нього.

— Може, приготувати чай?— тільки й спримігся він вимовити, ставлячи чайник на газ.

— О, ні!— сказала Деніз.— Зробимо фото. Я вас дуже прошу. Якщо ви не голодні, звичайно...

Жорж був радий її потішити, і вони одразу ж зайдли в його маленьку лабораторію. Молодий чоловік старанно приготував усе для роботи — ванночки, лампи, плівки,— хоч присутність Деніз, яка торкалася до всього, всім цікавилася, робила його незgrabним, а тимчасом він хотів показати свою вправність. Нарешті, вони погасили верхню лампу і при світлі червоного ліхтаря Жорж розгорнув кілька негативів. Серед них було п'ять чи шість вдалих, на яких Едді Сільва фамільярно посміхався до Деніз, взявши її за підборіддя.

— Це чудово! Прекрасно!— вигукнула маленька артистка, стежачи за тим, як у прояв-

нику дедалі виразніше проступають обличчя.— Ви гадаєте, що я буду такою ж гарною і в фільмі?

— В тисячу разів крашою!

— Правда?

Коли вона в темряві повернулася до нього, Жорж особливо відчув її близькість у цій маленькій таємничій кімнаті, яку дівчина заповнила своїм ароматом; він не міг не вдихати безупинно цей ніжний запах, не міг не доторкатись до її плеча, до її зап'ястя, що було зовсім поруч нього. Він обережно обняв її і почав цілувати. У юнака вже голова пішла обертом, і він тільки повторював про себе: «Вона не погодиться! Вона не погодиться!».

Але Деніз зовсім не опиралася. Вона охоче дозволяла себе цілувати і звільнювалася тільки для того, щоб заговорити про фотографії.

— Тé, що вони довго лежать у кислоті, їх не зіпсую?

— Не хвилюйтесь,— говорив Жорж,— вони будуть бездоганні. Хто вам сказав, що тут кислота?

І знову цілував її, знову пестив.

— Тепер їх треба прополоскати,— нарешті вимовив він.

Увімкнувши світло, Жорж подивився на Деніз, вона здалася йому ще крашою. Цілуючи її, він сказав:

— Ви така гарна, що я вас зроблю на папері «Кодак-хром».

— Невже? Але ж я не така вже гарна.

— Дуже гарна!

Він поклав фотографії у ванночку і повів дівчину до кімнати, в якій світилася маленька лампочка.

— Молочні зубки,— сказав він дівчині.

Нахилившись над нею, він не переставав її цілувати, пестячи пальцями її лицезрі.

— Що це значить?

— Це значить, що в тебе маленькі зубки.

— Ага! То вони тобі не до вподоби, мої маленькі зубки?

— Я їх дуже люблю. Я дуже радий.

Вони приготували вечерю з того, що в Жоржа було на кухні: з паштету, яєць, сиру. Трохи послухали музику. Жорж запропонував Деніз лишитись у нього.

— Я не можу,— відповіла дівчина просто.— Треба одвезти батькові машину.

— Можна її відвезти і повернутися.

— Ні, це неможливо. Іншим разом.

Вони домовились зустрітися завтра ввечері, щоб разом піти на виставу Барреля.

* * *

З кабінету, де він розмовляв по телефону, Фред сходами спустився просто в зал для глядачів. Цей маленький театр припав йому до

душі. З приємним почуттям повновладного хазяїна він ступав по килимових доріжках, що встилали підлогу, ніби провадячи огляд артистів, портрети яких висіли на стінах у бронзових рамах. Темно і тихо було зараз у цій частині театру, яка завтра, осяяна світлом люстр, гостинно відкриє двері перед глядачами.

Фред Баррель прийшов завчасно. Він витяг сигарету, пройшов через маленьке фойє мимо зачиненого буфета і закурив, спершись на підвіконня та стежачі поглядом за метушнею на розі вулиці.

Після полуздня репетиція проходила гарячково. Всі були наче наелектризовани наближенням вистави, знервовані і стомлені. Маркотта навіть перекручувала свій текст. Тувар не дарував їй жодного огріху.

«Це вже занадто!— думав Фред.— Він вважає себе мало не Шекспіром». Але не втручався або втручався якнайменше — по суті автор мав рацію: актори не повинні змінювати текст. До того ж Фред зізнав, що Тувар більш ніж будь-хто хвилювався за спекталь, — адже це була його перша п'еса. Власне, він був співавтором.

На початку липня, повернувшись із турне по Польщі, Баррель прийшов до Тувара з рукописом одного молодого польського автора. Це було щось на зразок пародії на народну казку, яку він побачив у Варшаві і яка заполонила його зразу, хоча через безліч дрібних деталей він не міг уловити всі достоїнства оригіналу. Гій Тувар був саме тією людиною, яка була потрібна Баррелю. Незаконний син польської княгині-емігрантки, він мав неабиякий поетичний хист і деякий час друкувався. Баррель запропонував йому скоротити і обробити привезену п'есу. Спершу ця ідея не захопила Тувара.

— Ти справді гадаєш, що п'есу можна поставити? Молодий польський автор...

— Це не має ніякого значення,— наполягав Баррель.— Річ нова, оригінальна, і вона публіку зацікавить.

— Та ще така екстравагантна назва: «Kit, несхожий на інших». Це скидається на казку-феєрію.

— Назву завжди можна змінити, але п'есу неодмінно слід поставити саме як казку-феєрію: дуже старі образи і зовсім нові думки. Ти сам побачиш!

І от зараз, напередодні вистави, повагом до курюючи сигарету в порожньому фойє, Фред намагався заспокоїтись, стежачі за перехожими і машинами, що снували туди й сюди по бульвару під дощем.

Внутрішній голос, що лунав у його душі, заглушаючи всі думки і почуття, глумливо запитував:

— Невже це правда? Ти граєш у буржуазних театрах?

— Ну то ѿ що? Але ж інших нема?— відповів сам собі.

Фредерік знизав плечима: досі хід подій підтверджував його правоту.

Своєю трохи важкуватою ходою він повернувся до залу. В коридорах то тут, то там стояли групи друзів, що поприходили сюди на їх запрошення; іх було навіть надто багато для робочої репетиції. Майже непомітний серед стільців для музикантів, стояв невеличкий стіл, освітлений маленькою лампочкою. Фред сів тут поруч з Туваром, який нікуди не виходив, продовжуючи веселу розмову з Маркоттою.

Він був у червоній шерстяній сорочці,— це був його незмінний одяг. Якось він купив собі чотири однакові сорочки і носив їх по черзі літом і зимою. Маркотта вже одяглась у костюм кота: чорні вузькі рейтзузи, що облягали тіло, і білі чоботи. Виходячи в зал, вона накинула на плечі куртку. Проте все ж мерзляковато скулилась, скрутівшись клубочком на кріслі, наче справжня кішечка.

— Ану, тпрусь, гидкий кіт! — удавано сердито буркнув Баррель, і це вийшло в нього дуже симпатично. Плеснувши в долоні, він загорлав:

— Поїхали далі! Кінчайте сміятись, дітки!
Четвертий акт!

* * *

Ролан повернувся додому, закляклив од холоду, втомлений і в поганому настрої. Швидко розпалив вогонь, натягнув товстий пулlover і

вирішив увесь вечір з дому не виходити. «В мене є галети — приготую шоколад», сказав він сам собі.

Він примостиився перед «саламандрою» на підлозі, притулився спиною до ліжка і поклав під голову хазяйську подушку. Тъмяно світила електрична свічка. Зовсім поруч — досить простягти руку — лежали люлька й тютюн; на колінах — товстий зошит, в руках — авторучка, ковпачок якої він мав звичку покусувати. Тільки так він почував себе щасливим.

Майяр бачив, що його стиль роботи трохи старомодний. Він знов, що деякі відомі письменники спочатку диктували роман у диктофон, потім передруковували, після чого їм лишалось тільки опрацьовувати рукопис. Ролан завжди трохи заздрив кореспондентам, які передавали свої інформації і нариси по радіо з Нью-Йорка, Каїра,— злобденні статті, що в ту ж мить розходилися по хвилях. Він сам ще був у стадії ремісника в літературі — працював рукою, як вишивальниця.

Скільки любові, скільки праці вкладав Ролан у свій рукопис! З якою гордістю перегортав цей товстий шкільній зошит, увесь списаний дрібним незграбним почерком. Йому здавалось, що цей рукопис дорогий, незалежно від змісту, самою свою формою, тими почуттями, які жили у сторінках, у густих рівних рядках, свою пристрастю, що помітна була навіть у його манері письма... Цей рукопис був справді творінням його рук. Він народжувався в отакі довгі вечори,— це був однісінський, єдиний примірник, надзвичайно дорогий, мабуть, тому, що був один у всьому світі. І він ніколи не міг би мати іншої форми.

Однак довгими вечорами, сидячи перед згаслою піччю, Майяр мріяв і про іншу форму цього твору. Хіба міг він називатися письменником, не друкуючись? Тисячі рукописів, таких, як його, закінчених і незакінчених, завжди поховані у запорошених ящиках в найглухіших закутках провінції. Скільки товаришів по перу склали зброю, зневірилися в собі, почувши відмову видавця!

Лимонна обкладинка видавництва Флорана з року в рік ставала популярнішою, і мрії Майяра набрали більш чіткого напрямку. Ролан уже уявляв свою книгу, одягнену в це елегантне вбрання. Він читав книги, які виходили у видавництві Флорана, і часто говорив собі, що зрештою в один прекрасний день з'явиться у книгарні і його, ще не відоме читачам ім'я. На уявлюваній обкладинці він навіть бачив зелені літери назви «Швець Арістотель».

Майяр перегортав зошит і вже, мабуть, всоте, взявся підраховувати: сто шістдесят чотири сторінки написано, залишилося написати близько тридцяти. Отже, десь у жовтні він може закінчити роботу! За місяць! Потім ще потрібен час, щоб передруковувати рукопис (Жанін обіцяла знайти когось для цієї роботи) — це буде на кінець листопада. А в травні або черв-

ні він зможе мати готову книгу в руках! «Тепер працювати! Працювати!» говорив він собі.

Ролан знову повернувся до опису садка, яким починався другий розділ: «Інколи серед тиші від легкого подиху вітерця на землі танцювали химерні тіні квітів. Швець Арістотель...» Перша фраза, над якою він стільки бився, його не задовольняла.

«Не можна починати з «інколи»,— вирішив він і виправив: «Серед тиші від легкого подиху вітерця на землі інколи танцювали тіні квітів...» Але «інколи» тут звучало ще гірше. Він закреслив це слово і написав зверху «часом», яке потім виправив на «час від часу». «Серед тиші час від часу од легкого подиху вітерця на землі танцювали химерні тіні квітів. Швець Арістотель хитав головою...»

Майяр теж хитав головою: ним володіли два почуття — творче задоволення, знайоме кожному літераторові, і в той же час певна зневага до своєї роботи.

«Навіщо,— міркував він,— я ламаю собі голову, шліфуючи кожну фразу? Для чого все це? Навіщо? Читач буде читати, перестрибуючи з рядка на рядок, перегортаючи сторінки...» Водночас він згадував деякі рукописи Бальзака і Рембо, численні виправлення, які він не раз обдумував... Намагаючись відігнати сторонні думки і цілком зосередитись на книзі, він знову взявся за останній розділ. Цей розділ оповідав про пожежу в садку. Книга мала закінчуватися картиною спустілого саду. А в тому саду — швець Арістотель у шкіряному фартусі з шлангом в руках, безсилий щось вдіяти. І от тоді з'являється під дахом будиночка так давно очікувана сова Мінерви.

Майяр писав повільно. В нього була звичка, перш ніж почати писати, зробити кілька штрихів на папері, як перукар робить кілька рухів у повітрі, раніш ніж приступити до стрижки. «Того самого ранку, коли Арістотель з'явився у своєму садку...» — писав він.

В цей час постукали у двері. Ролан устав, щоб відчинити, і нітрохи не здивувався, побачивши Тренберга.

— Привіт, старий, я тебе потурбував?

— Ні-ні. Заходь, — відповів Майяр.

Йому дуже хотілося спитати про Маркотту, але він одігнав цю думку. Тренберг, гріючи руки над «саламандрою», з цікавістю озорився навколо. Сьогодні він був на диво тихий.

— А в тебе непогано, — нарешті, промовив він.

Знявши плаща, він простягнувся на Ролановому ліжку і сперся спиною об стіну.

— Ти обідав? — спитав його Майяр. — Я збрився приготувати шоколад.

— Ну що ж, готовй.

Ролан вийшов на кухню підігрівати на газовій плитці воду. Гарячий шоколад був його слабістю. З тартінками і згущеним молоком — це справжній бенкет. Мовчки готував

Ролан цей парубоцький обід, намагаючись розгадати причину візиту Тренберга.

Розмовляючи з Тренбергом, він завжди почував себе якось незручно. А спогад про ніч, яку той перебув у Маркотти, посилював збентеження. Майяр майже боявся залишитися з ним цілий вечір віч-на-віч і ніяк не міг збагнути, що привело того сюди.

А Тренберг почував себе чудово. Він лежав і курив, перегортаючи журнал, що валявся на ліжку, радісно свиснув, побачивши паруючі склянки і тарілку з галетами, які Ролан приніс на підносі. Умостившись удвох на ліжку, хлопці почали їсти, вмочаючи галети у шоколад.

— Уяви собі, — як завжди повільно, почав Тренберг, — сьогодні я хотів зайти в палату...

— В палату депутатів?

— Ну ясно! Не в комерційну ж!

— Навіщо? — несміливо спитав Ролан.

— Подивитися на їхні пики. Але уяви собі...

Для більшого ефекту Тренберг говорив по-вагом, з паузами, надпиваючи шоколад і ретельно розжовуючи галети.

— Уяви собі, мене не впустили. Не впустили, бо я був... без галстука.

— Ти жартуєш!

— Ні, правда. Виявляється, що в палату без галстука не можна. Це мені пояснив товстий швейцар з ланцюгом на череві, що передородив мені дорогу. Нічого не поробиш. Якби в мене під пальтом був пістолет, це б не мало ніякого значення. Але без галстука не можна.

Тренберг розпалився, накинувшись на всіх торгашів у галстуках, які закрили перед ним двері до палати і змусили цілий вечір тинятися під дощем.

— Ти пам'ятаєш, у Платона напис на фронтоні Академії: «Ніхто не зайде сюди, якщо він не геометр». А на будинку Національних Зборів можна було б написати: «Ніхто не зайде сюди, якщо він без галстука!» Яка на-смішка!

Цей спалах гніву поклав край розмові. В кімнаті Ролана було дуже затишно. Маленька лампочка, бо більшої не було, ледь освітлювала білі стіни. Тренберг зовсім розлігся на подушках. Ролан почував себе щасливим від того, що його друг побачив і зрозумів очарування його житла.

— Ну, як твій роман? — запитав Жан-Люк після паузи.

— Нічого... Посувається...

— Ти повинен прочитати мені кілька сторінок.

Ролан побоювався цього першого випробування, гадаючи, що саме в потрібну мить йому невистачить широті, простоти. Але його зворошило, що друг цікавиться книжкою, про яку так мало чув. Крім того, письменник пише, щоб потім поділитися своїми думками, а не так, аби тільки писати. З зошитом на колінах він промостиився перед вогнем, повернувшись спиною до Жан-Люка.

— В цій книзі немає нічого особливого. Але я тобі зараз дещо прочитаю... — Не поспішаючи, він перегортав сторінки, щоб вибрати найбільш вдале місце. — Ось! Я тобі прочитаю опис садка Арістотеля. Мій Арістотель — це не той Арістотель. Це просто швець, який любить квіти і живе своїм садком.

Майяр зачекав хвилину. Потім повільно, як поему, почав читати сторінки, які знав напам'ять.

«Серед тиші від легкого подиху вітерця на землі час від часу танцювали химерні тіні квітів».

Скоро голос його набрав сили і вже не зливався з гудінням палаючої пічки. Чимдалі схвильованіше читав Ролан. П'ять сторінок, шість, десять. Дійшов до кінця розділу, до діалогу з птицею, який він переробляв разів двадцять і який йому зараз уже подобався. Читаючи, він слухав свій голос, і сльози туманили йому очі. Це були сльози радості і схвильованої гордості, бо ж це він, він сам написав цей прекрасний твір!

Ролан закінчив і мовчки чекав, не наважуючись навіть поворухнутись. Це було схоже на коротку мить, що настає під час концерту, коли виконання вже закінчено, а аплодувати ще не почали. Але що побачив він, коли, нарешті, обернувся? Тренберг спокійнісінько спав, розвалившись на подушках, розморений приємним теплом кімнати. Він простягся на ліжку, трохи схиливши голову, і пасма волосся спадали йому на лоб. Сміючись, Ролан штовхнув його:

— Я бачу, старий, література на тебе справляє сильне враження.

— Та ні! Це не від читання, я тебе запевняю, — запротестував Тренберг. — Початок чудовий, просто чудовий. Але я так стомився... Ти пробач мені. Гаразд?

Він уже поспішав іти.

— Справді, вже дуже пізно, дуже пізно, — сказав він.

Коли Ролан відчинив йому двері і освітив циферблات годинника, Тренберг поквапливо і, наче вибачаючись, тихщем попросив:

— Скажи, ти не міг би дати мені трохи грошей?

Був кінець місяця, але в Майяра залишилось п'ять тисяч франків, якими він поділився з Тренбергом. Він з дорогою душою віддав би другові всі гроші, аби тільки бути впевненим, що це поспішне прохання біля дверей не було єдиною причиною несподіваного візиту.

* * *

На збори свого осередку Фредерік Баррель прийшов з великим запізненням. Але всі знали, що він має багато клопоту з новою виставою.

Збори провадились у підсобній кімнаті колишньої крамниці, вся вона була захаращена ящиками, купами листівок, газет. На стінах, обклеєних подекуди подертими барвистими шпалерами, висіли портрети Леніна, Сталіна, Моріса Тореза і ще кількох партійних діячів. Одного вечора рама портрета Жака Дюкло обірвалась і розбилася. На живу руку її полагодили й почепили з розбитим склом. І не було жодних зборів, на яких хоч хотісь не сказав би:

— Треба вставити скло.

Але всі були заклопотані невідкладнішими справами.

Баррель теж машинально кинув погляд на портрет Дюкло, зробив жест, наче він всім потискує руки, і мовчки сів на садовий стілець, що стояв біля стіни поруч з Флоке. Ніхто не звернув на нього особливої уваги.

За столом секретар монотонно читав звіт про кампанію за переговори в Алжірі, проведений в департаменті. Всі уважно слухали. Женев'єва вела протокол. Стара мадмуазель Тайє робила підрахунки. Над столом звисала лампочка без абажура.

Прочитавши звіт, Бонье спітав, чи нема заважень. Всі мовчали. Кілька секунд стояла тиша.

— Між іншим, — додав Бонье, — я хочу від-

значити ініціативність Барреля, він саме прийшов. Ви знаєте, що Фред був відповідальний за розклейку плакатів. І прекрасно упорався з цим завданням. Я гадаю, що з нього слід брати приклад.

Баррель щось пробурмотів у відповідь. Узяв слово Фаб'єн:

— Я згоден з вами: робота виконана бездоганно. Варто прогулятись по кварталу, щоб упевнитися в цьому. Але в мене є зауваження до Барреля, я йому про це ще вчора говорив. Завдання партії він доручає людям, які не належать до неї.

Розпочалася дискусія. Баррель палко обстоював свою точку зору.

— А хто сказав, що ми повинні все виконувати самі? Треба, щоб ми залучали до роботи якомога ширші маси співчуваючих. Що б ми зробили самі вчора ввечері: Фаб'єн, я і ще двоє наших товаришів?

Бонье зажадав з'ясувати, хто допомагав Баррелю.

— О, це ж просто смішно! Я можу вам відповісти. Це люди, що охоче взялися вночі розліплювати плакати для партії. Тимчасом серед нас є товариші...

Молодий Девіз відчув, що мова йтиме про нього.

— Послухай, старий! Треба ж розуміти! Я йду на роботу о п'ятій годині ранку і не можу...

— Що ж, це правда,— перебив його Баррель.— Але в такому разі, якщо наші товариші не мають можливості, доводиться шукати інших. Я запросив різних людей: акторів, які працюють зі мною, фотографа, який приїхав на своїй старезній машині, художників. Я не знаю, як вийшло, але один привів другого.

Він подумав про незвичайне тріо, створене ним — Маркотту, Майяра і Тренберга,— яких він послав хлюпати мокрими темними вулицями з протигазними коробками в руках. Вони мали кумедний вигляд, але він не міг описати цієї картини товаришам. Він був переконаний, що це — найкращий спосіб залучати таких нерішучих хлопців, як Майяр, і деяких інших, які не мали нагоди твердо стати на чиюсь сторону. І з боку партійних товаришів було б найкраще допомогти їм знайти своє місце.

— Зрештою,— сказав Баррель,— вони не в партії, але, можливо, одного чудового дня прийдуть до неї.

— З цієї точки зору ти маєш цілковиту рацію,— сказав Бонье.— Твоя позиція справедлива, хоча є одне заперечення...

Він зробив паузу, і всі повернули до нього голови.

В таких суперечках думка секретаря партії організації була вирішальною. Комуніст з 1924 року, він керував осередком у своєму кварталі, послідовно проводячи лінію партії.

— Бачиш,— нарешті сказав він, звертаючись безпосередньо до Барреля.— Ти десь вишкуєш юнаків, декого з них — ти ж сам сказав — навіть ніколи в житті і не бачив, щоб вони допомагали тобі виконувати завдання партії. Ти сказав, що вони це робили від щирого серця і що це їм допоможе знайти своє місце в житті. Гаразд, я відкидаю підозру, що хтось із них провокатор. Але ж ти сам знаєш, що ніколи не треба бути надто довірливим. Припустімо на хвилину, що один з твоєї команди виявився б, наприклад, юним радикалом, християнином або новоспеченим лівим. Тоді що? Через тиждень вони нас знайдуть і скажуть: «Ми вам допомагали одного вечора. А ви б могли нам позичити кількох хлопців для наших справ?» І от ти вже клейш плакати для кюре або для Мендес-Франса.

— Та ні,— запротестував Баррель,— хоча...

— І тоді комуністи знову будуть вважатись винуватцями всього. Ти ж знаєш, як нас переслідують. Ми не маємо права давати прівід для злівих нападок.

III

Зал був майже повний, але глядачі прибували і в касі запитували, чи нема вільних місць. Баррель і директор домовилися, що в перший вечір вистава йтиме при відкритих дверях. Навіщо грati перед майже порожнім залом для кількох гостей? Актори були щасливі приймати глядачів, приймати кожного, хто побажає зайти. Фредерік, дуже елегантний у чорній парі, блукав коло каси. Йому навіть стало незручно,— могло здатися, що він намагається безплатно прослизнути в зал. При всьому своєму оптимізмі він не сподівався, що їхне скромне оголошення матиме такий успіх.

Надто великий наплив публіки скоріше занепокоїв, ніж порадував Барреля: До того ж, він побачив, що в зал зайдов здоровенний бородатий чоловік, підозрілий на вигляд, із значком парашутиста, і це йому не сподобалось. Але серед глядачів він зустрів і багато друзів.

Через службовий хід Фредерік пройшов на сцену і знайшов усіх артистів у маленькому акторському фойє. Він піднесено заговорив:

— Колосально, дітки мої! Такого переповненого залу ви ще ніколи не бачили! Якщо так буде й далі, то це справжній тріумф!

Тувар, у своїй незмінній сорочці, теж стояв тут. В цей вирішальний вечір він хотів бути серед них, почуваючи, що його доля тісно зв'язана з ними і, здавалось, був більш занепокоєний, ніж артисти, хоч і менш ніж вони стиковався віч-на-віч з публікою. Завтра, якщо все піде гаразд, він одягне костюм, галстук і піде в зал. Але сьогодні його місце було тут, серед

бійців. Всі розуміли його і були йому вдячні за це.

— А що, мій учителю,— кокетливо сказала Маркотта, затягнута в чорне і в мушкетерському капелюсі,— трохи страшно?

Вона обняла його котячими лапками.

— Я почуваю себе, наче миша в кіттях справжнього кота.

По той бік завіси гудів зал, а Баррель ходив туди й сюди по сцені, востаннє перевіряючи завісу і прожектори.

— Здається, все в порядку. Можна починати,— сказав він Франсісу, головному механіку, що відповідав за оформлення вистави, в якій тричі мінялися декорації.

— У мене все в порядку,— відповів той просто.

Баррель підійшов до маленької дірочки у завісі дивитися на глядачів, що ніколи не дозволялося тим, хто грав у виставі. Помітив одразу свою дружину, яка прийшла з Елен, і докорив собі, що погано її влаштував, потім Жоржа, гордого, як Артабан, бо йому пощастило привести Деніз.

— Ну-ну! — сказав собі Фред.— На цей раз, здається, у нього все добре.

Побачив Ролана, що розмовляв з Ніколь, і здивувався, що той приховував такий пікантний любовний зв'язок. Серед численних театральних колег помітив кореспондентів і деяких критиків. В глибині залу, за одною з колон, він знову помітив здоровенного бороданя, що не викликав у нього ніякої довіри. На балконах теж було повно людей — в основному темпераментної молоді, що, як він зінав, могла підтримати успіх, але й могла загострити провал.

Два білетери снували туди й сюди, так що здавалось, наче їх не менше десятка. Вони проводили на місця останніх глядачів. Але ті, хто вже сидів, почали виявляти невдоволення: час починати.

Баррель повернувся за куліси і ще раз оглянув усіх акторів.

— Треж'є готовий? Ну, що ж, дітки мої, по місцях! Будемо починати.

Мимохіті Баррель спіймав Маркотту.

— Будь розумною,— понизивши голос, серйозно сказав він.

— Тоді поцілуй мене.

Фред нашвидку поцілував її, намагаючись не пошкодити грим. Маркотта кіттиками полоскотала йому потилицю.

Поки артисти займали свої місця за кулісами, Баррель пройшовся по акторських вбиральнях, штурхнув Треж'є, який усе ще не закінчив одягатись, і, взявши кількох статистів, разом з ними пішов униз.

— Пochинати! Pochinati! — кричав він, пlesкаючи в долоні.

Треж'є був уже на місці. Він влаштувався посеред сцени на троні з більбоке в руках. Біля його ніг сиділи два блазні.

Баррель піднявся маленькою залишною дра-

бинкою до площадки освітлювача. Зверху сцена нагадувала мушлю. Всі актори були на місцях, і Маркотта, сковавшись за кулісами, приготувалась до стрибка. Фред хвилину зачекав і дав знак освітлювачу; той загасив одну за одною лустри в залі й освітив рампу. Потім кивнув Френсісу, який привів у дію підіймальний механізм. Пролунали три удари в гонг, і завіса пішла вгору.

Але вона ще не піднялась, як у залі пролунали вигуки і свист. Треж'є стояв біля трону і намагався вимовити перші слова, та голосу його не було чути.

З висоти площадки Фред не бачив залу, але в нього склалося таке враження, що всі глядачі повставали і вигукують лайки. Нарешті, він зрозумів, що кричать: «У Москву! У Москву!»

Він враз опустив завісу і засвітив світло. Гамір продовжувався ще кілька хвилин. В залі голосно перегукувалися. Потім ніби все трохи заспокоїлось. Фред зійшов униз і наказав Френсісу почати все заново: зал, рампа, завіса. Ale як тільки завіса почала підійматися, знову зринув у залі невиразний гомін, і тепер Фред ясно чув скандування кількох голосів: «У Москву! У Москву!»

Довелося знову опустити завісу. Актори з жахом перезиралися. Вони оточили Барреля, сподіваючись, що він зможе якось врятувати становище. Блідий, як смерть, і похмурий від гніву, молодий режисер кинувся просто у вогонь. Одкинувши край завіси, він з'явився на авансцені. Його зустріли свистом. Спершу Фред навіть не поворухнувся. Стояв, зціпивши зуби і стиснувши кулаки. Потім, скориставшись деяким спадом напруження в залі, раптом заговорив дуже різко, карбуючи кожне слово:

— Я почув тут ім'я далекої столиці...

Йому відповів шалений регіт. Ale вже почувалася невиразна цікавість до його слів. Баррель скористався з цього і швидко проказав:

— Коли б нам, скажімо, як «Комеді Франсез», випало щастя поїхати до такого міста...

Знову пролунав сміх, але вже інший, приятній. I Фред продовжував:

— Я певен, що ми знайшли б там уважнішу і ввічливішу публіку.

Знову улюлюкання.

— Таку публіку, яка шанує театральне мистецтво, цінує важку працю акторів...

Ale нічого не допомагало, і Фред вигукував знову і знову, перекриючи розлючені голоси:

— Публіку, яка нас приймала у Варшаві, Празі, Будапешті...

На цей раз гамір досяг найвищої точки. Саме той підозрілій бородань — якийсь Дордман — був заводіякою катавасії. Кругом нього кричали, розмахували руками, штурляли зім'яті газетки, театральні программи. У Фреда було бажання крикнути на весь зал: «Тварюки! Брудні пси! Негідники! Заткніть пельку!»

Він пройшов за завісу. Це був кінець.

А в другому кінці залу директор Збінден якось мить сподівався, що Баррель втихомирить публіку. Але побачивши, що втручання режисера викликало ще гіршу реакцію, вирішив негайно викликати поліцію. Інцидент наростав. Глядачі несамовито галасували.

— Це неприпустимо! — чулися обурені голоси. — Треба викинути за двері цих хуліганів!

Більш обережні вже виходили з залу, не чекаючи розв'язки.

Через службовий хід Жанін кинулась до куліс. В залі було багато Фредових друзів, друзів автора, чимало молодих людей, які хотіли відстоїти виставу. Вони лишалися на місцях, мовчки перезиралися, намагаючись якось локалізувати нахаб, приборкати їх.

В цю мить молодий чоловік (Майяр упізнав свого учня Романо) вискочив на крісло і вигукнув:

— Замовкніть! Брудна банда! Фашисти!

А їм тільки того і треба було. Добрий десяток здоровених хлопців, на чолі з Дордманом, кинулися на нього, розштовхуючи глядачів.

Романо покотився по центральному проходу. На цей раз глядачі реагували гостріше. Майяр побачив Тренберга, Жоржа Ортелі і багатьох товаришів Фреда, яких він запам'ятав ще з того вечора, коли вони розліплювали плакати. Їм пощастило вирвати Романо, і тут почалася справжня бійка. Хулігани схопили в руки стільці і чим далі гучніше скандували: «В Москву! До своїх друзів!» Вони навіть намагалися забарикадуватись. Але поступово під на тиском молоді змушені були відійти аж до середини залу.

— Ого! Шода! І ти тут? — раптом крикнув на весь голос бородань, який справді керував цією «операцією».

З балкона спустились ще кілька бешкетників і кинулись на допомогу своїм приятелям. Дордман оскажено махав кийком, проклаючи дорогу своїм. Але тут, наче з-під землі, виросла висока, дужа постать актора Тремуй, уродженця Кастра, який умів добре грати в регбі.

— В обхід! — крикнув він.

Тоді хулігани почали безладно тікати. Навіть Дордман, на хвилину отяминувшись і побачивши, що «військо» його покинуло, щодуху кинувся навтіки.

— Геть їх! На вулицю! — кричали переможці, переслідуючи останніх втікачів.

В цей момент прибули на машинах поліцейські, викликані Збінденом. Вони добре знали свою роботу. Загорнутими в пелерині кийками поліції без розбору гатили всіх підряд. Вбігши через бічні двері до зали, вони зайняли позицію біля рампи. Налякані й ще більше розгублені від безперестанних свистків комісара поліції глядачі намагалися якось прорватися до виходу, щоб уникнути неприємної історії. Декого з них, що не вимовили й слова, поліція вже схопила й кинула в «салатний кошик»¹.

Більшість молодчиків після прибуття поліції нишком вислизнула. Захисники спектаклю намагалися добраться до своїх місць і кидати зал не хотіли. Вони кричали: «Завісу! Завісу!» Тоді поліцейські врізалися в натовп. Там були вже поранені, і їх треба було везти в поліцію. Тренберг, якого вдарили дрюком по голові, відмовився їхати, кажучи, що сам піде до аптеки. Жоржу також пощастило втекти. Його трохи пом'яли, але він був задоволений, що Деніз бачила його хоробрість. Вона пополотилася від хвилювання. А Ролан, який опинився на бруку, виштовхнутий черевиком ажана з останньої приступки, дістав доброго прочухана від своєї подружки Ніколь.

— Що ж, добре! Я іду з тобою востаннє! Ти хоч би сказав, що це комуністична п'єса...

— А звідки ти взяла, що вона комуністична?

— Ти ж прекрасно це чув сам! Чи не так? Не будь дурнішим, ніж ти є! Я така сердита на тебе.

Вона справді була розлючена і поїхала додому, як тільки знайшла таксі.

Ролан повернувся до театру, який охороняла поліція. Зал уже спустів. Поліцейські машини поїхали.

В кафе, на розі бульвару, Ролан помітив пер'язану голову Тренберга, який пив біля прилавка. Він приєднався до нього і випив трохи рому.

— Як тільки я побачив, що зайшли до залу оті хлопці та ще здоровило Дордман, то відразу ж зрозумів, що тут станеться, — зауважив Тренберг.

Майяр помітив юного Романо, що несміливо

підходив до них. Позад нього за кілька кроків ішла молоденька дівчина. Вона була така ж чарівна, як і її брат. Така ж дика й горда краса, таке ж циганське лице, палкі темні очі, повні губи, чорне волосся. До того ж вони були в однакових пальтах з верблюжої вовни. Романо, здається, вийшов з бійки непошкодженим.

— Я хотів вам подякувати, мсьє, — сказав він Майяру і, побачивши, що Тренберг поранений, додав: — І вам також.

Відступивши трохи, він пропустив уперед сестру.

— Я хочу познайомити вас із моєю сестрою Жозіаною, — і, наче виправдовуючись, додав: — Це справді моя сестра.

Дівчина щістнадцяти-сімнадцяти років із сміливою усмішкою і циганським поглядом вміть скорила обох хлопців, і їм одразу ж захотілось бути схожими на Жоржа Маршала¹, на Алі-Хана², на Анкеті³ або на Домінгеза⁴. Майяр показав їм на столик і забрав з прилавка свій стакан.

— Ну, що ж, ходім посидимо, — запропонував він. — Вип'єте трохи рому після таких переживань?

Романо завагався, і Ролан додав, щоб підбадьорити його:

— Ми ж тут не на уроках.

Почалася невимушена розмова. Романо буквально засипав запитаннями Майяра, думаючи, що той все знає, все розуміє і все йому роз'яснить.

— Як можна бути зараз фашистом, після всіх жахів, які довелося зазнати людям..

— О! — відповів Майяр, що намагався бути далеким від політики. — Монтеск'є вже колись питав: «Як можна бути персом?»...

Він спробував трактувати інцидент цього вечора як один з виявів бунту проти приборкання волі, котре суперечить природним правам людини.

— Ти нічого не зрозумів, мій бідний друге, — як завжди різко, втрутівся Тренберг. — Це серйозніше, ніж ти думаєш. Ім сто разів начкати на п'єсу Барреля, особливо на таку, як цей кіт у чоботях. Сама п'єса нікого не зачіпає, а проте цей інцидент — класичний політичний хід. Під нікчемним приводом новоявлені фашисти посилають спеціальні загони, просто, щоб позондувати громадську думку, перевірити, яку реакцію викличе все це. Якщо не вигорить, то чим вони рискують? Будуть лише невиразні розмови про якесь студентське заворушення, а на завтра підготується щось серйозніше.

Тренберг говорив з піднесенням, вміло і пристрасно. Він аналізував факти з точки зору політика і ясно висловлював свою думку. Романо вже не звертав уваги на Майяра і не від-

¹ Маршаль — знаменитий співак кабаре.

² Алі-Хан — син відомого індійського князя-спірита.

³ Анкеті — чемпіон Франції з велосипедного спорту.

⁴ Домінгез — актор кабаре.

¹ «Салатні кошики» — так у Франції називають поліцейські машини.

риваючись слухав Тренберга, час від часу обертаючись до сестри:

— Знаєш, він має рацію, дійсно має рацію!

Майяр міг би спробувати довести, що це не так, але не хотів показувати своєї наївності, якою він не поступався перед Романо.

— Це вірогідна гіпотеза,— визнав він.— Але я думаю, що ти перебільшуєш. Треба спершу довести, що ці молодчики справді належать до якогось політичного угруповання.

— Друже мій, досить знати цього здоровила Дордмана,— сказав Тренберг.— Цей парашутист, учасник всіх путчів, проявив себе ще в Індокитаї. Але якщо тобі потрібні додаткові докази...

Тренберг витягнув з кишені складений учетверо останній номер тижневика правих екстремістів і показав на театральну сторінку.

— Тобі, мабуть, відомий цей журнал? В такому разі кинь свій простодушний погляд на цю ніжну статейку: «Чи ми часом не в країні народної демократії?» Тут висловлюють подив, що в Парижі може бути поставлена п'еса молодого польського автора-комуніста і особливо нападають на «компанію», яку по-дружньому зустріли минулого літа у Варшаві й Празі. «Якщо їм там було так добре,— робить висновок стаття,— чого ж вони там не залишилися?»

— Тепер,— сказав Тренберг,—ти бачиш, що тут видно змову?

Романо був остаточно скорений і розвеслився:

— Отож, коли я їх вилася фашистами, то попав у точку!

— Так, ти дійсно попав у точку,— сказав Тренберг.— Вони тільки того й чекали, щоб сутичка перетворилась на бійку, але нам цього треба було уникнути.

Бідний Романо був зовсім спантелічений. Тоді Тренберг пояснив йому ще, яку роль відіграє поліція у таких випадках. Вона втрутилася саме тоді, коли в цьому вже не було потреби, лише для того, щоб перешкодити продовженню вистави. Тепер поліція мала достатній привід не тільки заборонити п'есу, але й шантажувати директора театру. Лишилося тільки з'ясувати (про це вони дізнаються пізніше), яку позицію зайде мсьє Збінден.

У цю мить на сцені театру відбувалося щось на зразок військової ради. Мсьє Збінден важко сидів на королівському троні, спершись ліктями на коліна. Баррель вздовж і впоперек міряв кроками сцену. Заклавши руки в кишені, у накинутому на плечі плаші закляк автор, він притулившися до стояка і похнюювався. Актори притнічено обговорювали подію. Як тільки почалася сутичка, Жанін, пройшовши на сцену, чекала свого чоловіка у вбиральні Маркотти.

— Ви повинні зрозуміти мене,— говорив Збінден,— я не можу перетворити свій театр на арену...

— Але ж послухайте, мсьє Збінден,— повторював знову Баррель,— ми не можемо залишити це так і здатися. Це найлегше.

— Але боже мій! Баррель, що ви зробите? Якщо завтра ввечері ми почнемо грати, знову буде те ж саме. Іх прийде у два рази більше,— от і все! Це ж цілком ясно.

Щоб не хвилювати Барреля, Тренберг, Збінден і ще деято з його друзів заховали перед виставою статейку, яка з'явилася вранці у екстремістському тижневику. Зараз не було ніякого сенсу ховати її від нього.

— От наволоч! От мерзотники! — цідив крізь зуби Баррель, читаючи статтю.

— Якби це сталося у великому театрі,— продовжував Збінден,— можна було б підняти пресу, розворушити громадську думку, авторитети. Але ради нас ніхто й пальцем не поворухне. Ця справа, щонайбільше, може підняти на ноги квартал чи район. А втім, комісар мені сказав, що кожного вечора не може віддавати в мое розпорядження поліцейську бригаду.

— А! То продажна банда,— промовив Маркоттін.— Можна чудово обійтись і без них.

— Ну добре! Обійдемось без них, а далі що? Прибудуть інші хулігани, потрощать усе в залі і наб'ють вам пики. А ти що зробиш?

— Можна для порядку поставити своїх.

— Своїх для порядку! Але це ж не комуністичний мітинг!

Суперечка затяглась і всі потомилися. Директор потроху схилявся на бік акторів. Він говорив про риск, на який пішов, довірившись трупі Барреля, про видатки на декорації, рекламу, костюми, персонал. Звичайно, скаржитися на це він не може, бо його діло — ставити спектаклі, і треба сподіватися, що він надолужить на іншій виставі. Але тепер не можна вимагати, щоб він ще раз пішов на риск, бо це загрожувало великими втратами.

Кінець кінцем Баррель, при підтримці акторів, майже силою вирвав у Збіндана згоду на те, щоб завтра ввечері ще раз спробувати поставити спектакль. А тоді вже буде видно, як реагуватиме преса і публіка. Можна привести більше друзів, щоб одразу припинити можливі хуліганські вихватки, можна заздалегідь викликати кількох поліцейських, щоб одразу ж вивести горланів, якщо буде необхідно. Думка грати під охороною поліції нікому не припала до смаку, але це була Збінденова умова і довелося поступитися.

Фред знайшов дружину у вбиральні Маркотти. Зажурені, вони всі втрьох вийшли з театру.

— Я все ж таки взяла свої квіти,— сказала Маркотта, несучи великий букет, подарований галантним автором своїй «зірці».

Вона не могла приховати досади.

— Бідолашний Гій! Якщо так піде далі, йому не судилося одержати в нагороду навіть букета.

— Ну, гаразд, досить жартів,— сказав Фред.— А знаєш, сьогодні був повний збір. Ці мерзотники добре заплатили за місця!

Троє друзів, побравшись за руки, спустилися до Сени. Фред був цілий день у театрі і ще нічого не їв. Але після такого ганебного вечора він не мав настрою повернутися додому. Компанія відправилась до маленького, затишного ресторанчика біля Нотр-Дам, де можна було попоїсти в таку пізню пору. Затишний, оббитий барвистими шпалерами зал оживляло полум'я од палаючих у каміні дров. Тут можна було почувати себе, наче вдома. Фред з'їв великий біфштекс з перцем, Жанін і Маркотта — знищили неймовірну кількість сиру, поданого з овочами на довгих дерев'яних блюдах. Вони не могли не думати про те, що цей вечір мав бути зовсім іншим після вистави. Вони були б п'яні од радості і сповнені надій, пристрасно коментували б виставу, критикуючи одне одного, зважували б шанси на успіх, пробували б передбачати реакцію газет. Замість цього молоді люди намагалися повірити в можливий завтрашній успіх. Але букет Маркотти, що лежав на лаві, надто красномовно нагадував їм про поразку.

— Послухай, Маркотто,— раптом звернувся Фред, бо розмова ставала дедалі сумнішою, — давай щось придумаємо, бо надто вже тяжко. Завтра ввечері, що б там не трапилося, прийдемо до тебе і влаштуємо маленьке свято. Ви удвох організуєте буфет. Приготуйте пунш. Кожний даст трохи грошей, а Треж'є принесе радіолу. Будемо веселитися!

— Згоди,— сказала Маркотта.— Тільки цього так не можна залишати. Одного прекрасного дня п'еса таки буде поставлена.

— Звичайно буде! Але для цього треба повернутися до Варшави. «У Москву!» — горляли ці йолопи. Але я хочу грati в Парижі і не маю ніякого наміру битися з цими негідниками! Господи, і коли це все зміниться!

Другого дня Баррель вийшов дуже рано, щоб купити газети. Повідомлення про дострокові вибори викликало різну реакцію — від гніву до ентузіазму. Газети були заповнені численними повідомленнями і коментарями. Але театральна сторінка, яку Фред і Жаніна жадібно пробігли очима, на цей раз була дуже лаконічна. Більшість газет ще не зорієнтувалась і обійшла мовчанкою учорашній інцидент. Але ті, що були представлені на вчорашній репетиції, у дуже вищуканій формі висловлювали жаль, що «прикра подія» не дала зможи їхнім рецензентам побачити виставу. Звичайно, у слово «подія» вони не вкладали політичного змісту, але відчуvalось особливe вблітання за тим, що «видатні співробітники» даремно себе потривожили і потрапили в бійку. Один журнал дійшов до того, що повідомив: «За наявними у нас даними, п'еса становить

інтерес тільки вузько спеціальний, і серйозні театри ніколи б не дозволили собі запросити представників преси на подібну аматорську виставу». Ця нечесність і підступність так обурили Барреля, що він аж зблід, йому перехопило подих од гніву. Тепер, якби навіть з'явилася якісь протести в лівих газетах та журналах, консерватори однаково поставлять хрест на п'есі. Якщо вони й гратимуть сьогодні, то тільки для порожніх стільців та для зібраних поспіхом кількох друзів! Фред ходив по кімнаті і курив одну сигарету за другою. Коли Жаніна пішла на роботу, він, щоб забути про це все, знову почав читати газети.

Баррель не знав, яка неприємна новина чекала на нього. Прийшовши до театру, він одразу побачив мсьє Збіндена; той стояв з секретаркою і переглядав плани. Він щойно повернувся від інспектора префектури, який його попередив, що за наказом комісара дільниці вистава забороняється, бо вона може підривати громадський спокій.

— Боже мій! — вигукнув Баррель. — Громадський спокій! Так вони ж існують для того, щоб підтримувати його!

На цей раз Збінден уже не схотів і слухати про те, щоб занехтувати заборону поліції. До того ж, театр охороняли ажани.

— Безумовно,— додав директор, попереджаючи можливі запереченнЯ.— Акторам я заплачу неустойку. Ви можете сказати їм це.

Збінден був такий, як і завжди, але поспішність, з якою він підписував чек, трохи лякала Барреля.

— Сподіваюсь, що ми залишимось друзями,— сказав Збінден, встаючи з-за столу.— Замість «Кота» піде «Британікус». Треба, щоб ви прийшли подивитись.

Але Баррель уже вийшов, не кажучи й слова. Він шаленів од люті. Дома він протягом кількох годин дзвонив своїм друзям-журналістам, намагаючись примусити їх гніватись і обурюватись разом з ним. Йому хотілось, щоб піднялася ціла хвиля протестів, а добився він лише обіцянок написати статті, та ще не дуже надійних обіцянок. Він оббігав увесь Париж, побував у редакціях, профспілкових комітетах і спустрошеній, так нічого й не досягши, прийшов до Маркотти.

Новина швидко облетіла всіх. Деякі вже на віть одержали гроши від Збіндена. Але вирішили не вішати голів і переважити лиху долю веселим серцем — з піднесенням готували вечірку. Посередині кімнати накрили великий стіл. Жанін і Маркотта у фартухах готовили сендвічі з паштетом. На стіні повісили велику афішу забороненої п'еси, перекреслену паперовим хрестом, а вгорі прикріпили вимпел з червоного паперу, на якому був напис: «Свободу котам! Голосуйте за Барреля!» Це все трохи скидалося на балаган, але актори, як діти, — коли вже вирішили веселитися, то веселились від широго серця. Фреда зустріли

радісними вигуками. Друзі поклялися, що примусять його забути про вчораший вечір. Малий Брошо замість фартуха причепив якусь шматину, щоб зайнятися пуншем, і ополоником розливав напій у склянки.

— Заходьте! Заходьте! — говорив він. — У мене є ще три таких посудини. Рецепт з Гайті — кращого не буває!

Пластинка з джазовою музикою крутилася на радіолі.

Маркотта лишила в театрі записку, і актори приходили один по одному в супроводі друзів, які приносили квіти, вино, тістечка. Гій Тувар і сюди прийшов, одягнений, як завжди, в червону, старанно випрасувану сорочку. Потім невеликими групками почали заходити «болільники» — Жорж, нерозлучний з Деніз, Ролан Майяр, якого радісно привітав Баррель і який з радістю побачив тут Жаніну, Тренберт ще з перев'язаною головою (зворушений тим захватом, який він бачив в очах юного Романо і його сестри, він і їх привів на цей маленький бенкет).

Вони ще не встигли зайти, як Жозіана почула музику і схопила брата за руку:

— Потанцюємо!

Молоді люди продемонстрували новий танець і зразу ж завоювали всі серця, викликавши бурхливі оплески. Вечір мав бути цікавим. Брошо не загаявся подати свій знаменитий ромовий пунш. Романо продовжував танцювати; Тренберг не зводив з них веселого погляду. Маркотта підійшла до нього і відвела вбік. Відтоді, як юнак переночував у неї, вони не бачились.

— Де це ти пропадав, противний? — спитала дівчина скоріш зацікавлено, ніж занепокоєно. — Ти ж знаєш, я тебе чекала.

— Ти хороша, — сказав Тренберг. — Але, знаєш, я приходжу тільки тоді, коли мене не чекають.

— Ти рискуєш прийти недоречно.

— І це колись трапиться.

Він говорив це з таким виглядом, наче хотів сказати: «Для мене це не має ніякого значення». Маркотті здавалось, що Жан-Люк почуває себе тут випадковим чужинцем, хоча й дивиться зацікавлено на Жозіану, яка виробляла запаморочливі па і крутилась навколо брата, як метелик навколо вогню. З них була прекрасна пара танцюристів. Ніхто не танцював, усі тільки дивилися на них, відбиваючи ритм долонями, аплодуючи найбільш вдалим фігурам. Здавалось, що вони рухаються, як автомати, і могли б отак танцювати цілими годинами, зовсім не втомлюючись.

Жорж конав од бажання танцювати з Деніз і поклав край виставі, поставивши пластинку з танком у повільнішому ритмі.

Ролан Майяр підійшов до Романо і широко похвалив його.

— О! Мсьє, знаєте, в Юшет є такі, що тан-

цюють набагато краще, ніж ми. Ми тільки рік цим займаемось.

— І ви туди ходите щовечора?

— Ні, що ви! Тільки по четвергах, коли я не в ліцеї. І ще по суботах.

Майяр був задоволений, що самі обставини допомогли подружитися з одним із його учнів. А Романо був йому вдячний за знайомство з Тренбергом.

— Який розумний ваш друг, — повторив він ще раз. — Вчора ввечері він нас провів додому, і ми проговорили до двох годин ночі.

І юнак додав майже пошепки, наче вони мали додержувати конспірації:

— Фредерік Баррель справді комуніст? Член партії? Я б хотів з ним познайомитись.

— Алло! Фред! — покликав Ролан. — Іди-но сюди на хвилинку. Тут один молодий чоловік цікавиться тобою.

Романо, який не чекав, що це станеться так раптово, збентежився і навіть почервонів. Він почував себе хлопчаком серед цих людей, але Фред його швидко підбадьорив.

— Отже, мій друже, пізнаєш ти зараз Барреля і гнів його лютий побачиш, — урочисто продекламував він, рекомендуючись на расінівський манер.

— Артист! — кинув Майяр. — Знайомся: Мішель Романо, найхоробріший захисник твоєї вистави.

Баррель одразу здався юнакові простим і дуже мілим. Від учораших подій вони швидко перейшли до важливіших питань, які страшенно цікавили хлопця. Йому ніколи не доводилося говорити з комуністом, і він хотів знати про цю партію абсолютно все: організацію, активістів, керівників.

— О! — сказав Фред, не знаючи, як можна зразу відповісти на стільки запитань. — Ви наче маленький слон Кіплінга. Той хотів знати, що єсть на сніданок крокодил!

Разом з тим йому припала до душі така щира зацікавленість, і Баррель не хотів говорити загальних фраз.

— Ви знаєте, не варто думати про нас, як дехто, що комуністи дуже відрізняються від інших людей, що вони народжуються з червону зіркою на лобі. Комуністи — звичайні люди, як ви чи я, люди, які лише з часом стають комуністами.

— А ви допускаєте, що одного дня і я...

— А чому б ні? Мою думку ви знаєте. З того дня, коли починаєш ставити собі запитання... Але я вам скажу одну річ. Не палайте пристрастю до комуністів, а читайте, міркуйте, приглядайтеся до всього, що робиться навколо вас. І коли ви напевно відчуєте, що ви спроможні зрозуміти...

Майяр стежив за цією розмовою, не втручачуючись, і думав над своїм життям. Ці питання, які цікавили Романо і які для Барреля вже були давно вирішені, його ніколи не хвилювали. Він навіть не переглядав того, що радив

читати Баррель і нічого не тямив у політичних проблемах. А ось цей юнак Романо — нема жодного сумніву — пристрасно кинеться у життєвий вир, щоб збагатити себе. Романо випередить його, старшого на багато років, майже вчителя. Він, Ролан, який вбив собі в голову, що хоче бути тільки письменником і, замкнений у чотирьох стінах, пише книгу, чи може він продовжувати жити на цьому світі, не розуміючи і не поділяючи того, що хвилює всіх людей?

— Якщо вибори справді відбудуться наступного місяця, ви дістанете прекрасну нагоду сміливо виступити...

О! Яким сміхотворним раптом здався Ролану його швець Арістотель! «Що ж дивного, — думав Майяр, — що Тренберг заснув від нього». Його роман не цікавив Барреля, він уже не цікавив і Романо. Треба було бачити, з яким захопленням хлопець слухав поради Барреля.

— І це стосується нас усіх, — повільно говорив йому Фред. — Якщо через півтора-два роки реакційний уряд захоче послати нас полювати на алжірців...

Майяр оглядався навколо себе, пильно придивлявся до людей, що безтурботно веселилися. З дня на день, казав Баррель, їх можуть послати на війну.

Серед пар, що танцювали у центрі кімнати, Майяр помітив Тренберга з сестрою Романо. Він її притискав до себе і чи то шепотів щось на вухо, чи цілував її в шию. А вона все круж-

ляла й кружляла, її очі й губи, здавалось, випромінювали радість. Вони тихо танцювали у кутку студії, куди ледь-ледь долинала музика. Тренберг був уже трохи напідпитку.

«Якісь диявольські чари приваблюють усіх до нього, — думав з досадою Майяр. — Це тонке обличчя, обрамлене темним волоссям, прикрашає навіть пов'язка. Чи, може, ця невимушність у поведінці, у манерах...»

Залишивши Романо і Барреля, Ролан підійшов до Маркотти, яка стояла за буфетом і дивилася через вікно на вулицю.

— Вип'ємо?

Маркотта обернулась і відповіла йому посмішкою. Вони налили по склянці пуншу і посідали на стільці, які всі були зсунуті до вікна. Од кімнати їх відгороджував великий стіл, застелений замість скатерті якоюсь декоративною тканиною.

— Вони справжні діти, — несподівано сердито промовила Маркотта. — Гляньте тільки на них. Театр закривають, присилають поліцію, а вони танцюють і розважаються!

— А що ви можете зробити?

— Я не знаю, але само по собі нічого не зміниться. Треба якось діяти.

— Кінець кінцем, настане день, коли ви всетаки поставите п'есу. Баррель сказав, що коли вибори...

— О! Цей Баррель мене просто смішиб! Вчора ввечері він вже базікав про новий народний фронт! Якщо система блокування зіграє таку роль, як у п'ятдесят першому році...

I Майяр знову втратив ґрунт під ногами. Він навіть не розумів, про що йдеться. Він був вражений, що ця актриса, яка грає кота в чоботях і сама скидається на маленьке тендітне і мерзлякувате звірятко, раптом заговорила мовою політики. Він ладен був би втекти, аніж признатися у своєму невігластві перед Баррелем, Романо або Тренбергом. Та до Маркотти він почував довір'я. Ролан перервав її і, наче кидаючись головою в ополонку, промовив:

— Послухайте, Маркотто, я хочу вам одверто признатись, — я нічого не розумію з того, що ви мені оце сказали. Я нічогісінько не тямлю в політиці.

— Ale в п'ятдесят першому році, коли ви голосували...

— Я ніколи не голосував.

Маркотта вибухнула, наче її образили:

— Це тебе не обходило! А! Тебе не обходило, що наших хлопців змушували воювати в Індокитаї, що били робітників у Сен-Назер, що американці озброюють Німеччину і будують склади атомних бомб! Ale що ж тебе тоді обходить?! A я думала — ти письменник...

— Ale що ж тут спільногого?.. Я...

— Як! Це не має нічого спільногого?! Якщо ти нічого не робиш, нічого не кажеш, не голосуєш проти тих, хто організує всю цю гідоту — війну в Індокитаї, війну в Алжірі, — значить, в душі ти це схвалюєш!

— Але ж ні! Ви ж добре знаєте, що ні!

— Тоді відкрий очі, подивись навколо! Це дуже добре — приходити клейти плакати проти війни, але треба хоч знати, що ти робиш, знати, для кого ти це робиш і проти кого... А поки що давай потанцюємо.

Дівчина додала ці останні слова, не змінюючи тону, тим же задиркуватим тоном, а її тонкі вуста дружньо всміхнулися, в очах за світися веселий вогник. Вона ніжно поклала руку хлопцеві на плече.

Маркотта пригорнулась до Ролана, і вони закружляли. Він відчував під рукою ніжний вигин гнуточкої талії. Баррель продовжував розмовляти з Романо. Майже п'яний Тренберг танцював з Жозіаною.

— Подивись на Тренберга, — сказала Маркотта Роланові. — Він якось тут провів ніч. А сьогодні, от побачиш, він буде з оцим дівчищком...

Ця одвертість аж обпекла Майяра.

— Бачиш, і вона, і я — ми всі нічого не важимо для нього. А це тому, що у чотирнадцять років німці забрали його до Маутхаузена. Тобі не здається, що заради того, щоб такі речі більше не повторювались, варто трохи поміркувати?..

Ролан нічого не відповів. Йому було трохи соромно, але водночас він почував обурення.

— Послухай, Ролане, — заговорила трохи згодом Маркотта. — Ти чув про справу Розенбергів? Ти, якого не цікавить політика?

Маркотта влучила в ціль. Процес Розенбергів був одним із тих процесів, за ходом яких Майяр уважно стежив. Як і більшість людей, він був обурений вироком.

— Ось що я хочу тобі сказати, Ролане, — продовжувала дівчина, — ти ніколи не повинен забувати про це, щоб не піти хибним шляхом, бо я вважаю тебе порядною людиною...

Маркотта помовчала. Вони повільно кружляли по студії, прикрашені паперовими гірляндами, серед безтурботних, трохи сп'янілих друзів, що вже забули про вчораши неприємності.

— Те, що я тобі зараз розкажу, — факт! У той день, коли на електричному стільці страсти Розенбергів, не дивлячись на протести, на петиції, знаєш, що робили в Парижі такі як ти, молоді талановиті письменники? Вони грали в пінг-понг на площі Сен-Сюльпі! Розуміш? Письменники Франції! Саме тоді, коли вбивали Розенбергів.

Коли Ролан Майяр повернувся додому, блідий світанок розлився по небу. «Саламандра» погасла, ліжко було холодне. Але нішо не могло затмірити його радості. Він невпинно повторював, як маленький хлопчик:

— Мені добре! Мені добре!

Протягом кількох годин він говорив з Маркоттою. Сперечався? Ні! Зовсім ні! Він і не

збирався обстоювати свою точку зору, а тільки хотів розмовляти, розмовляти без кінця, як розмовляють справжні друзі, коли розуміють одне одного. Вона хотіла знати про нього все — про його батьків, про його дитинство, навчання, роботу в ліцеї, про військову службу, про книгу, яку він писав, про платню за кімнату, імена його молодих друзів і що він робить неділлями.

— Розуміш, це дуже важливо для мене, — сказала вона. — Я не зможу тебе зрозуміти, якщо ти не розкажеш мені всього.

З нею він не почував ніяковості чи зlostі, як, скажімо, з колегами з Луї-ле-Гран, з Ніколь, до якої він з кожним днем почував усе більшу антипатію, навіть з Тренбергом і Баррелем, яких він любив, сам не знаючи чому, не певний, чи люблять вони його. Цієї довгої ночі без фальшивого сорому і зайвої скромності він одкрив її свою душу і, в міру того, як він говорив, почуваючи, що його з цікавістю слухають, в нього прокидалось невідоме досі почуття. За роки старанного й ізольованого життя він вперше був певен, що ця дівчина бажає йому добра.

У цю ніч бурхливих веселощів, коли всі їхні приятелі розважалися в кімнаті, повній тютюнового диму і гамору, у Маркотти й Ролана виникло бажання погуляти на свіжому повітрі. Спочатку блукали вуздьками безлюдними вулицями, розмовляючи про всякі дрібниці. Маркотта підстрибувала, як дівчинка, на одній нозі, кидалася бігти, а Ролан, сміючись, доганяв її, перестрибуючи через ящики для сміття. Вони вийшли на вуличку, де жив Майяр, і він пишномовно продекламував:

— Тут жив Ролан Майяр, французький письменник.

Ролан і Маркотта вийшли на набережну Сени, але тут було холодно від різкого вітру, і вони повернулися в студію, стомлені, але задоволені.

Вже згодом, лишившись на самоті у себе вдома, Ролан згадував усі подробиці їхньої втечі з вечірки, прогулянку, що тривала не більш, як годину, швидкий біг під нічним вітерцем, Маркоттину посмішку, — все те, що в когось могло викликати думку про любовні стосунки. Тимчасом йому навіть не спало на думку обняти й поцілувати дівчину тут-таки біля дверей. Певно, вона сказала б: «Холодно ж, дурний».

Від швидкого руху, від цієї біганини навипередки маленькими вуличками у Ролана лишилось відчуття радісного дружнього взаєморозуміння, якоє особливої радості, і він повторював:

— Це справжній друг.

Повернувшись до друзів, обое випили по склянці пуншу і пішли танцювати.

Тренберг ні на мить не відпускат маленку Жозіану. Сидячи на східцях, що вели з

ательє до кухні, він обіймав дівчину за плечі. Баррель та Романо, спираючись на лікті, лежали упоперек ліжка перед тарілкою з сендвічами та бокалами і продовжували мирно сперечатися, тримаючи в зубах сигарети. До них підсіла також Жаніна.

Маркотта помітила, що під час іхньої відсутності Жорж і Деніз потихеньку зникли. Всі інші лишились і, хоч було жарко і душно, весь час хотісь підкладав дров у пічку. В ательє бракувало стільців, та, зрештою, кожен якось пристройвся на ніч — хто на ліжку, хто в кутку на матраці, хто на кількох подушках, кинутих просто на підлогу. Маркотта і Ролан швидко відшукали собі місце за столом і знову завели довгу розмову.

Коли вони заговорили про Барреля та його дружину, яких Ролан вважав за своїх найкращих друзів у всьому Парижі, Маркотта поривчасто сказала:

— Ти мене смішиш. Я не хочу лихословити, але Баррелі тобі не друзі. Ти думаєш, якщо вони двічі на місяць запрошуують тебе на сніданок і якщо Жаніна, нічого не розуміючи в літературі, аплодує тобі, твоїй книзі, то це вже друзі?

Майяр хотів був заперечити, але Маркотта перебила його:

— Слухай, Ролане, найцінніше у Барреля — це, як ти знаєш, його переконання, те, що він комуніст. Але подивись-но, з ким він дискутує вже понад три години: з молодим буржуа, сімнадцятьрічним матусиним синком, який бігає по нічних кафе і по-дитячому захоплюється комуністичними ідеями. Цього хлопчика Баррель сподівається привернути на свій бік, керувати ним, допомогти йому. А чи спробував Фред коли-небудь просвітити тебе, допомогти тобі? Адже він бачить, як ти протягом десяти років борсаєшся в пітмі! Він же знає, що ти самотній у своїй маленькій кімнатці і у своєму великовідомому ліцеї.

— А хіба не він потяг мене того вечора розклевувати афіші?

— Ну, то й що з того? Тоді йому треба було багато людей. Я ж не кажу, що ви працювали не на користь справедливої справи. Але що це дало тобі? Тебе це чогось навчило? Ти розліплював афіші, щоб якось змарнувати час, з так званої дружби до Фреда. Твоя позиція безглуздна. Так само ти розклевував би афіші і для «друга»-фашиста.

— Це вже ні! Ні в якому разі!

— Облиш.

В цю мить Ролан не міг не пригадати закідів своєї коханки Ніколь: так само, хоч і зовсім з інших причин, вона дорікала йому за непослідовну поведінку. Ролан відчував дедалі більшу непевність своєї позиції. Він і сам не зміг би зараз визначити до ладу своїх симпатій, почуттів, бо за ними крилася цілковита самотність та розгубленість.

Саме в цю мить Маркотта ніжно доторк-

нулась до його руки, як вона вже робила раніше, і сказала з тією ж самою посмішкою, широкою та доброзичливою, прості слова:

— А я буду твоїм другом, Ролане, і допоможу тобі, як колись допомогли мені. Ти сташ зовсім іншим, ось побачиш. Я вірю в тебе.

І тим же трохи урочистим тоном, так само по-дружньому всміхаючись, Маркотта почала з того, що дала Роланові добру пораду: швидше піти додому, поки він іще не заснув остаточно. А коли покірний і розчулений юнак поспішив виконати Маркоттину пораду, вона додала з властивим їй поривом:

— Ти що ж, навіть не поцілуєш мене?

Ролан торкнувся обличчя Маркотти і що-кою відчув її ніжну тонку шкіру. Злякавши цієї раптової ласки, боячись піддатися зворушенню, Ролан майже похапцем поцілував дівчину і, ніби рятуючись, помчав униз. На середині сходів він раптом зупинився і великими кроками побіг угору, стрибаючи через кілька сходців. Він обійняв Маркотту, притиснув до себе і цілавав ще і ще, дуже ніжно, нібіто побоювався, що вона може розстанути в його обіймах. А вона сміялася і повторювала, поклавши долоні йому на груди:

— Ну, що ти, що ти?

Коли Ролан пішов, цього разу вже посправжньому, Маркотта крикнула йому на відзодін:

— На добраніч!

IV

Жорж ішов спав, коли Деніз, така комічна в чоловічій піжамній куртці, тихенько вислизнула з ліжка. Вона почувала себе втомленою і щасливою. Стрибаючи на одній нозі і підтримуючи рукою другу, зігнуту в коліні, дівчина добралася через усю кімнату до ванної, захаращеної ще більше, ніж завжди, фотографічним приладдям, і перед дзеркалом почала долонею пригладжувати волосся, в якому заплуталося кілька пір'їнок. Розпухле обличчя не сподобалося Деніз, кінчиками пальців вона відтягала назад шкіру на скронях. Хитрувато посміхаючись своєму відображення, ще в половині вражень, вона пробурмотіла:

— Гм... Ніколи не сподівалася, що він такий.

Деніз скинула піжаму і почала митися над умивальником, по-хлопчащому хлюпаючись.

Жорж усе ще спав, коли Деніз навшпиньках вийшла на сходи в своєму непромокальному плащі з великим плетеним кошиком у рукі. Вона не забула також захопити ключа, що висів на гвіздку біля дверей.

«Побалую цього хлопчика,— подумала про себе Деніз,— зараз я побалую його». Напередодні вона саме одержала в студії свій тижневий гонорар.

Перейшовши вулицю, Деніз купила в крамниці кільце ковбаси, банку варення, плитку шоколаду і силу рогаликів. На бульварі за рогом був базар. Там вона купила ще масла та пляшку молока, потім, уявивши, як смакуватиме Жоржеві яєшня з шинкою,— ще й яєць та кілька шматків бекона.

Жорж не прокинувся й тоді, коли Деніз повернулась до кімнати. Вона дісталася з шафи увесь посуд, розставила на столі банки, чашки і тарілки, потім безшумно приготувала у маленькій кухні сніданок і поклада яєшню на велике дерев'яне блюдо. Поставивши блюдо на підлогу коло ліжка, вона сіла біля сплячого Жоржа і почала гладити його по голові. Жорж щось забурмотів, потім пригорнув до себе Деніз і ніжно поцілував її.

— Добре виспався? — запитала вона.
— Ти мене вже будиш?
— А ти знаєш, котра година?
— А хіба що? Адже сьогодні неділя.
— Знаєш новину?
— Ні.
— Владай.
— Едді Сільва розлучається з дружиною?
— Дурний! Я зовсім про інше.
— То скажи мені.
— У мене таке відчуття,— Деніз вагалася,— таке відчуття, ніби я щаслива.

* * *

Зараз же після сніданку пан Кутьє, уже одягши капелюха, звернувся до дітей:

— А ви що робитимете?
Лише для того, щоб побачити, яку міну зробить вітчим, Мішель Романо ладен був відповісти: «Ми, звичайно, з вами!..» Але йому не терпілося, щоб батьки скоріше пішли,— мати вже чекала у вестибюлі,— і він кинув недбало:

— О, ми залишимось дома. Почитаемо.
Він сидів глибоко в кріслі, закинувши ногу на бильце. Сестра, спираючись на лікті, лежала на килимі перед купою ілюстрованих журналів.

— Ну, добре. Поводьтеся як слід,— промовив пан Кутьє.— До вечора.

За кілька хвилин у дворі почулося пирхання машини, потім грюкнули ворота.

— Я завжди дивуюся,— сказав Романо,— що вони там роблять у неділю за містом?

— Цілком ясно,— відказала сестра.— Це ти, хлопче, нічого не робиш, а от у нього друкарня, де він цілісінський тиждень гне спину. Йому ніколи і вгору глянути!

— То міг би спокійнісінко відпочивати здома.

— Ото було б весело! Та він занудився б. Іздити на машині — ось що йому до вподоби. Облиш його зрештою.

— Добре, облишу! Нехай бавиться із своїм драндулетом, коли це йому так до серця.

Жозіана не відповіла. У неї не було ані найменшого бажання сперечатися з братом, тим більше з приводу вітчимових машин.

— Ти йому на яку годину призначила? — спитав юнак за хвилину.

— А ми точно не домовлялися. Я сказала, щоб він прийшов, коли схоче, бо після обіду ми самі дома.

Вони запросили Жан-Люка Тренберга, котрий якось дивно приваблював обох. Тиняючись по квартирі, знічев'я слухаючи «Спорт і музику» по радіостанції Пари-Інтер, переглядаючи газети, вони чекали на гостя всю другу половину дня. А коли вже зовсім перестали ждати і збиралися на самоті з'їсти на кухні підігріту локшину з шинкою, Тренберг з'явився.

— Привіт, молоді люди! — сказав він, входячи.— Пробачте за запізнення, я щойно прокинувся.

Голова у нього і досі була перев'язана, але пов'язка вже помітно забруднилася.

— Пообідаєте з нами? — запросила Жозіана.— Є шинка і локшина.

— Локшина так локшина! Для мене це якраз буде перший сніданок.

Жозіана уявляла собі, що для свого друга вона влаштує урочистий обід в ідалні на бездоганно сервірованому мармуровому столі, прикрашеному свічниками та серветками. Але насправді вийшло інакше— всі троє посідали на табуретах навколо кухонного столу, їли сир просто з блюда та умінали картоплю, аж за вухами ляштало. Проте саме так їм було дуже добре, дуже весело. Тренберг розповідав різні історії і безупинно наливав у склянки червоне вино. Трохи згодом, не прибравши тарілок та решток їжі, Жозіана дісталася чашки і порозставляла їх на столі. Коли вона, стоячи поруч з Тренбергом і трохи нахилившись уперед, розливала кофе, він обняв її за стан. При цьому Жан-Люк провожував розмовляти так невимушено і природно, ніби просто торкався меблів. Вона звільнілася з обіймів, щоб поставити кофейник на газову плиту, та коли повернулася до столу, Тренберг знову схопив її за стан і, відсунувшись на своєму табуреті, злегка повернув дічину і посадив собі на коліна. Жан-Люк провожував розмовляти з Мішелем і, здавалось, ні про що інше не думав. Жозіана надзвичайно зніяковіла. «Він поводиться так, ніби я служниця»,— на це порівняння її наштовхнуло безладдя у кухні. Дівчина намагалася зрозуміти, як ставиться до поведінки Тренберга Мішель, але той хоч би брови насупив.

Після кави Тренберг знову почав розливати у шклянки червоне вино, навіть не зрушивши з місця і не замовкаючи ні на мить. В той час як Жозіана навіть не пригубила свого вина, а Мішель відпивав повільними ковтками, Жан-Люк вихиляв одну склянку за одною і ставав усе красномовнішим і чарівнішим.

— ...і тоді в Тегерані під час одного обіду, коли Черчілль, наскільки я зрозумів, був остаточно п'яний, Сталін встав і виголосив тост...

В цю мить Жозіана різко підвилася: вона почула, як грюнули вхідні двері.

— Батьки! — кинула вона, з жахом поглядаючи на брата і похапцем обсмикуючи свій пуловер.

— Хай їм біс! — відказав Мішель, не поворухнувшись, але з таким виразом на обличчі, ніби він з Тегерана раптом перенісся до цієї кухні.

— Батьки? — перепитав Тренберг. — Ну то й що ж?

Але пан та пані Кутьє вже з'явилися у дверях, і Жан-Люк, ледве побачивши їх, одразу ж збагнув причину переляку молодих людей.

Пан Кутьє був маленький сухорлявий чоловічок з прищавим червоним обличчям, у короткому вузькому пальті з надмірно широкими підставними плечима. Його дружина, невелика на зріст дама в каракульовому манто і шовковій хусточці на голові, намагалася бути вишуканою і водночас показати, що вона тільки-но прибула з позаміської прогулянки.

Тренберг не зінав, що пані Романо одружені на вдруге, і тому першою думкою його було, яким чином цим людям пощастило мати таких красивих дітей.

— Добрий вечір, — промовив Мішель, підвідчиться при появі вітчима. — Познайомтесь: мсьє Тренберг.

Жан-Люк теж устав. Але пан Кутьє не зняв свого круглого маленького капелюха і не простягнув Тренбергу руки. Він з неприхованою зневагою зміряв гостя поглядом з голови до ніг.

— Мсьє... як? — тільки й вимовив він з відтінком іронії.

— Мсьє Тренберг, — не зморгнувши, повторив Мішель, проте цього разу прізвище його друга звучало дещо на французький манер.

На хвилину запала неприємна мовчанка. Всі пильно й сердито дивилися один на одного, неначе чогось чекаючи.

— Цього пана поранено? — запитав пан Кутьє, ні до кого не звертаючись і киваючи на пов'язку Тренберга.

Але Тренберг ніколи не допустив би, щоб замість нього відповідав хтось інший.

— Це пусте, — відказав він недбало, — легенка сутичка з поліцією.

«Ось де він дав маху!» подумав Мішель, який не міг уявити, щоб Жан-Люк навмисне

хотів подратувати пана Кутьє. Жозіана нервово шматувала шкуринки від апельсинів.

— Алі Мсьє, до того ж, і революціонер!

— До чого це «до того ж», пан? — одразу обірвав його Тренберг. Цього разу він уже прямо й різко атакував пана Кутьє.

— Ви мене чудово зрозуміли.

— Альбер! — скрикнула пані Кутьє. Вона бачила обурення дітей: Мішель зблід, Жозіана густо почервоніла. Ім було соромно.

Тренберг не промовив більше ні слова. Він повернувся до столу і одним духом допив вино. Всі мовчки дивилися на нього, не наважуючись поворухнутися.

— Є люди, які заслуговують на те, щоб їм плюнули в пику, — тихо промовив Тренберг, ніби сам до себе.

Гість поставив склянку і вийшов, не глянувши більше ні на кого. Пан Кутьє відійшов убік, коли Тренберг проходив повз нього.

О п'ятій хвилині на шосту Ролан вийшов з ліцею Людовіка Великого, перетнув вулицю Сен-Жак і, пройшовши коридором факультету природничих наук, що веде просто на площу Сорbonni, дуже здивувався, коли побачив там Маркотту. Ласкаво посміхаючись, дівчина прямувала йому назустріч.

— Що ви тут робите? — спитав Ролан.

— Я прийшла за тобою. Хіба ти не ради?

Протягом добрих п'яти хвилин Ролан висловлював своє захоплення Маркоттою люб'язністю та догадливістю, бо ж вона зуміла знайти його.

— Це не так уже й хитро. Твоє життя — найпростіша річ у світі.

— А от саме сьогодні я мало не пішов з Романо по вулиці Сен-Жак.

— Чого це всі ви так носитеся з цим хлопчиком? — перебила Маркотта.

— Уяви собі, Тренберг учора ввечері пішов до Романо, а батько Мішеля майже виставив його за двері. Схоже на те, що це стало причиною сімейної драми: діти збираються покинути батьківський дім. А втім, він їм не батько, а лише вітчим. Я, зрештою, не пам'ятаю всього, що мені розповідав цей бідний Романо, але він будь-що хоче побачитися з Тренбергом.

— З Тренбергом? Це трохи складніше, ніж знайти тебе.

— Я йому так і сказав. Адже ніхто не знає, ні де Тренберг живе, ні що він робить, — взагалі нічого.

— Не зовсім так, — заперечила Маркотта. — Якщо твій Романо неодмінно хоче побачити Тренберга, можеш йому порадити піти завтра ввечері на Зимовий велодром. Я б дуже здивувалася, якби Жан-Люка там не було. І коли Мішель пошастить...

Маркотта розповіла Ролану про завтрашній мітинг, який організовували комуністи на Зи-

мовому велодромі з приводу річниці Жовтневої революції.

— Я не можу збагнути, як це ти досі бував лише на театральних спектаклях. І ти ще кажеш, що любиш Париж!

— Звичайно, люблю.

— Але який Париж? Єлісейські поля, потік машин? Чому ж не кабаре, не «Фолі Бержер»?

— Маркотто, ти перебільшуєш,— ображено перервав Ролан.— Я знаю, що...

— А я перебільшу навмисне; хочу, щоб ти розсердився і висловив свій гнів у голос,— весело посміхаючись і беручи його за руку, відповіла Маркотта.— Завтра ввечері ми підім'ємо на мітинг. Ти будеш приголомшений, я знаю.

— Хіба нас пустять?

— А ти як думав? Адже це робиться для нас. Зимовий велодром — не клуб Ресінг.

На розі вулиці Одеон Ролан запропонував піти випити десь по чащі кави.

— Ні,— сказала Маркотта,— зробимо так, як ти робиш щодня. Я знаю, що ти поспішаєш долому, а мені не терпиться побачити твоє житло.

Вони збиралися перейти на другий бік бульвару, коли Ролан помітив якогось чоловіка, що продавав газети біля виходу з метро. Він стояв до них спиною, але ця коротка стрижка, ця замшова куртка...

— Глянь, Маркотто,— здається, Баррель...

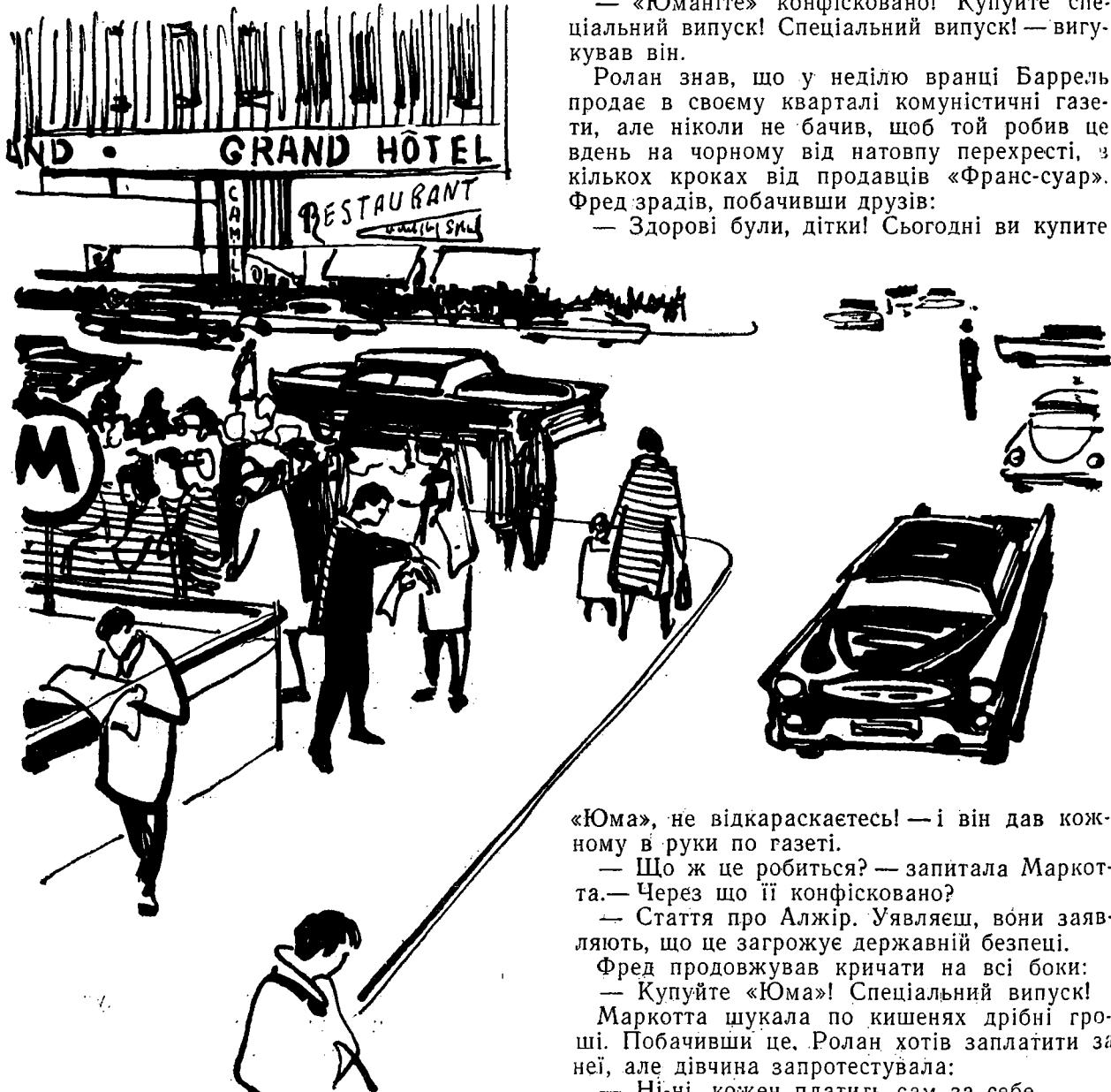
— Ну, звичайно, це Фред! Ходімо.

Вони пройшли трохи по тротуару і опинилися дійсно перед Баррелем, який тримав на руці пачку розгорнутих газет.

— «Юманіте» конфісковано! Купуйте спеціальний випуск! Спеціальний випуск! — вигукав він.

Ролан зінав, що у неділю вранці Баррель продає в своєму кварталі комуністичні газети, але ніколи не бачив, щоб той робив це вдень на чорному від натовпу перехресті, в кількох кроках від продавців «Франс-суар». Фред зрадів, побачивши друзів:

— Здорові були, дітки! Сьогодні ви купите

«Юма», не відкараскаєтесь! — і він дав кожному в руки по газеті.

— Що ж це робиться? — запитала Маркотта.— Через що її конфіковано?

— Стаття про Алжір. Уявляєш, вони заявляють, що це загрожує державній безпеці.

Фред продовжував кричати на всі боки:

— Купуйте «Юма»! Спеціальний випуск!

Маркотта шукала по кишенях дрібні гроші. Побачивши це, Ролан хотів заплатити за неї, але дівчина запротестувала:

— Ні-ні, кожен платить сам за себе.

Продовжуючи продавати газети, Баррель тихо звернувся до Маркотти:

— Не пощастило нам: в сьогоднішньому ранковому номері була велика стаття про нашу п'єсу і про бійку, що зчинилася в суботу. Але спеціальний випуск треба було скоротити до чотирьох сторінок, і статтю довелося зняти.

І Фред знову закричав:

— Купуйте спеціальний випуск!

«Ну і спритно ж орудує!» — подумав Ролан, з подивом спостерігаючи за своїм другом.

— Але ж завтра цю статтю надрукують? — запитала Маркотта.

— Не знаю, напевно. Це залежатиме від кількості новин. Ти ж сама розумієш, що є речі важливіші.

Баррель замовк, щоб дати здачу із ста франків якісь літній жінці, яка цідила крізь зуби, ніби говорила сама до себе:

— Який сором! Ні з того ні з цього відібрati в нас газету! Та хіба ж ми купуватимемо інші?

— Слухайте, діти, коли ви вже тут, чи не могли б ви зробити мені послугу? — спітав раптом Баррель.

Ролан не мав жодного сумніву щодо того, якої послуги зараз попросить Баррель. «Він запропонує нам замінити його хвилин на п'ять». Ролан не уявляв, як це він продаватиме газети посеред вулиці. Така сама думка промайнула й у Маркотти, але налякала її значно менше.

— Хочеш, щоб ми на хвилину замінили тебе? — запитала вона.

— Ні, що ти! — Фред згадав закид, зроблений йому Фаб'єном на зборах осередку, що він, Баррель, передає партійні доручення не членам партії. — З вашого боку було б дуже люб'язно попередити Жаніну, де я. Нехай приайде сюди після роботи.

— Добре, — погодилася Маркотта. — Ми зараз же підемо до неї в бюро.

— Завтра зустрінемось? Ви прийдете на Зимовий велодром?

— Прийти то ми прийдемо, та навряд чи зустрінемось.

— Приходьте на південний віраж, на саму гору. Я буду там.

— Згода.

Маркотта і Ролан, широко крокуючи, піднялися на Монпарнас. По дорозі обое прийшли до думки, що їхній приятель Баррель, що б там не говорили, — стріляний птах.

— Всучив-таки нам свою побрехеньку.

— Тебе ніхто не силував купувати її, — сухо відрізала дівчина.

— Але ж ти купила теж?

— Ну, то й що ж? Може, ти купуєш газету лише тому, що її купую я? Або тому, що продає хтось із приягелів?

— До деякої міри...

— Ти все-таки великий дурень! — грубо ки-

нула Маркотта і зразу ж заговорила, щоб якось пом'якшити ці слова: — Розумієш, я протягом багатьох років щодня читаю цю газету, проте я і зараз не в партії і, мабуть, ніколи не буду. Але коли я бачу, як поліція конфіскує номер «Юма», то, не вагаючись, стаю на бік газети. Я віддаю свої двадцять монет і дуже добре знаю, за що.

Для Жаніни цей день був особливо неприємний: мадемуазель Ганіго дізналася через свою газету про інциденти, що супроводжували виставу «Кота» («Якась ідіотська назва», подумала мадемуазель Ганіго і запам'ятала лише одне: Фредерік Баррель — комуніст).

— Не знаю, чи сподобається це пану Флорану, — сказала вона Жаніні. Стара діва вмирала від бажання дізнатися, чи й Жаніна в партії, але не наважувалася спитати прямо. Вона намагалася лише вивідати що-небудь у маленької Елен, коли вони в другій половині дня лишилися наодинці.

Коли до бюро увійшли Ролан і Маркотта, Жаніна радісно зустріла їх:

— Яка приемна несподіванка! Заходьте!

Вони привіталися з Елен, а Жаніна, розцілевавшися з Маркоттою, офіційним тоном звернулася до Ролана:

— Отже, ви принесли нам свій рукопис?

Вона, звичайно, і не думала, що Майяр щось приніс, але сказала так, щоб мадемуазель Ганіго, яка весь час, прикидаючись байдужою, стежила за їхньою розмовою, подумала, що це «діловий візит».

Маркотті вистачило спрітності непомітно передати Жаніні доручення Фредеріка, а та, раптом змінившись на обличчі, знаком запросила їх вийти слідом за нею в коридор.

— Ця жінка отрує нам життя, — сказала Жаніна, ледве вони лишилися самі. Вона розпитала про подробиці конфіскації «Юманіті» і про місце, де чоловік продавав газети.

— Хоч би його цього разу не захопила поліція, — Жаніна замислилась на мить, глянула на годинника і раптом вирішила: — Зачекайте, я йду з вами.

Вона повернулася до кімнати, склала свої папери, одягла пальто і, не вдаючись до пояснень, заявила здивованій мадемуазель Ганіго, що мусить зараз же піти.

На розі вулиці Одеон Фред усе ще стояв на своєму посту, але пачка газет помітно зменшилася.

— Добридань, пані, — посміхаючись, привітався він до дружини. — Візьмите «Юма»?

— Слухай, Фред, що це діється? — відповіла вона. — Тебе знову скоплять.

— Подумаєш! Неприємно, але риску ніякого.

— Ти тут іще надовго? — запитала Жаніна, яка вже тримтіла від холоду і не мала ніякого бажання стовбичити на вулиці.

Баррель глянув на свою пачку. Він сподівався закінчити продаж годині о шостій вечора, коли публіка виходитиме з кіно.

— Вам не залишається нічого іншого, як зачекати в ресторанчику навпроти, звідти ви зможете спостерігати за мною. Майяре, приведи дам.— І простягаючи дружині газету, він додав: — Ось тобі, почитай.

Жаніна взяла газету і заплатила гроши.

За кілька хвилин вона дивилася через вітрину кафе на чоловіка. Він весь час був на своєму посту, крокуючи туди й сюди біля входу до метро, і продавав одну по одній газеті, інколи перекидаючись кількома словами з якимсь покупцем. Жаніна сиділа мовчки. Поруч з нею, розкладвши на столі свій номер «Юманіт», Маркотта так швидко говорила щось Ролану, що той не міг вставити й слова. А Жаніна думала: «Це мій чоловік. Мій чоловік, батько Бріжітти; якби раптом його забрала поліцейська машина, якби до нього причепилася група студентів, я була б тут і не могла б нічого відняти... Нестерпно! Це нестерпно».

Тимчасом Фредерік спокійно продовжував свою справу. Коли закінчився сеанс, він переніс свій пост до виходу з кіно, і Жаніна загубила його з очей. Та незабаром Фред увійшов до кафе. В руках у нього вже не було нічого, а на обличці грала весела посмішка. Він на ходу поцілував Жаніну і сів навпроти неї на стілець.

— Дуже до речі, що ти взяла газету. В мене жодної не лишилося.

Не можна сказати, що доктор Фарг, «колишній ординатор паризьких лікарень» — як свідчила мідна табличка на дверях, що лишилася ще з тих часів, коли лікар приймав пацієнтів у домашніх умовах — був невдоволений, побачивши вдома свою дочку Деніз. Її не було з ним уже три дні. Неділю він провів сумно і самотньо: без апетиту з'їв обід, приготований служницею, а потім один пішов у кіно.

— Це ти, тату? — крикнула дівчина з другого кінця квартири, почувши, що входить батько.

— О, ти тут? Де ж це ти була?

Деніз підбігла до батька і поцілувала його в чоло, за звичкою ставши навшпиньки.

— Сподіваюсь, ти не хвилювався. Адже я двічі дзвонила Мадлені.

— Я можу знати, що ти жива, і все-таки хвилюватися. Де ти була?

— Почекай, зараз я поясню.

Доктор Фарг поклав портфель, скинув пальто, і дочка, взявши його за руку, повела до своєї кімнати.

— Ходімо до мене, зараз я тобі поясню.

Це була красива дівоча кімната, обклеєна

шпалерами під сірий оксамит і освітлена лампою на високій ніжці під абажуром з пергаментного паперу. Тут був письмовий стіл, на полиці кілька книжок. Просто на килимі в діжці стояла якась зелена рослина з широким зубчатим листям.

Деніз посадовила батька в маленьке кругле крісло, а сама, підібгавши під себе ноги, вмостилася навпроти на ліжку.

— Так ось, тату,— почала дівчина, мов на сповіді. Вона крутила між пальцями облямівку шотландського пледа.— Адже ми з тобою друзі, чи не так?

— Деніз, Деніз, ти ж не на сцені! Що означає вся ця комедія?

Тоді Деніз випалила скоромовкою:

— Так ось, слухай. Я зустріла одного хлопця. Він дуже хороший. Він мені подобається і любить мене. Ми будемо жити разом.

— Ось тобі маеш! — перелякано вигукнув лікар.— ... і ти з ним провела ці два дні?

— Звичайно! Не з іншим же!

— Деніз! Прошу тебе!

Доктор Фарг зажадав узнати про Жоржа все: як його звати, скільки йому років, де вони познайомилися, чим він займається, де живе, що він їй сказав, що між ними було. Все.

— Слухай, татку, ти сам знаєш, як це буває. Тут немає ніякого чаклунства.

— Ти просто надзвичайна, дочки. Спокійно говориш батькові, що маеш коханця, і...

— Тату! — скрікнула Деніз обурено.

Із цього вигуку лікар зрозумів, який би він був неправий, коли б погано подумав про свою дочку: такою вона лишилась чистою, широю, чесною.

Деніз наблизилася до батька, почала ласкитися.

— Таточку, не треба мене кривдити, я дуже щаслива, а Жорж такий мілий.

У лікаря не було нічого дорожчого за дочку. Він знов, що Деніз не дурна, не розпусна і не кинулася б у обійми першого-ліпшого хлопця. Він ладен був майже захоплюватися невимушністю, з якою сучасні молоді люди влаштовують своє життя. Він пригадав, що в його час найприродніші речі закінчувались скандалом і що його власне одруження, хоч йому на той час було вже за тридцять, викликало між обома сім'ями стільки неприємностей, переговорів, ускладнень... І лікар подумав, що ці молоді люди мають рацію: іхнє життя не завжди легке, але вони намагаються принаймні не створювати собі зайвих неприємностей.

Доктор Фарг посадив дочку на коліна і ніжно пригорнув до себе.

— Ти маєш рацію, моя маленька дівчинко, я розумію тебе і довіряю тобі, але скажи мені..

— Що, тату?

— Це справді серйозно?

— Ну, звичайно. Інакше я б тобі не розповіла.

— Ти лякаєш мене, Деніз! Слухай, хочеш зробити мені приемність?

— Як саме?

— Треба, щоб я теж знав цього хлопця. Ти вільна. Влаштовуй своє життя, як хочеш, але зрозумій же мене, я дуже турбуюсь. Усе це мені не байдуже, і я повинен його побачити!

— Звичайно, побачиш. Я про все розповідаю, бо маю намір показати його тобі, і я певна, що він тобі дуже сподобається. Він такий хороший!

Деніз підвелась і допомогла батькові вибратася з крісла.

Ходімо обідати. Зараз ми відсвяткуємо це вдвох. І не турбуйся. Хіба я коли-небудь завдавала тобі неприємностей? — І вона додала довірливо, ніби це могло уладнати справу: — Я залишаю тобі номер телефону. Отже, коли мене не буде, ти можеш переконатися, що я там.

Уже не знати, як довго чекав Тренберг, кроючи туди й назад перед Маркоттним будинком. Пізно ввечері він залишився один. Ночувати було ніде. Раптом Тренберг згадав про Маркотту, про її ласкавий прийом минулого тижня, її посмішку, і одразу ж вирішив зустрітися з нею.

Тренберг сів у метро і перетнув увесь Париж, щоб постукати у двері знайомого ательє. «Уявляю, яку міну вона зробить! — думав він з задоволенням. — Зрештою, ми розсталися добрими друзями». Проте стукав і кричав він дарма — ніхто не відчиняв.

— Неможливо, вона ж іще не спить!

Він стукав з усієї сили, та потім з'явилася неприємна думка: «Може, Маркотта з якимось хлопцем і не хоче, щоб її турбували?»

«Я мушу переконатись,— з якоюсь злістю вирішив він.— Подивимось, чи прийде вона додому».

Довго чекав Тренберг, сидячи в темряві на східцях. Кілька разів він вмикав лампочки на площацках. Одну за одною курив сигарети і дивився через брудне вікно на паризьке небо, на тлі якого вимальовувалися сірі дахи. Юнак знову згадував Маркотту, їхню ушипливу розмову в той святковий вечір про те, що він погано повівся з цією дівчиною; пригадував її красиві вуста. Слід було б поставитися до неї краще.

«Значно, значно краще», повторював Тренберг, відчуваючи, що вчинив негаразд.

В коридорі біля входу почулися голоси, засвітилися всі лампи на сходах. Тренберг скопився, ніби його застукали на чомусь поганому,

і невимушену ходою пішов униз. На площаці другого поверху він зустрів двох жінок у штанах, на вигляд американок, що, як йому здалося, поверталися з кіно. Тренберг продовжував спускатися, а коли опинився внизу, йому вже не схотілося поверватися нагору. Юнак пройшов по маленькому вимощеному двору, де біля занедбаного газона росло два чи три дерева. Ніч надавала подвір'ю провінціального вигляду, цілковита тиша навівала спогади про затишок села. Тренберг налякав кішку; вона стрибнула через огорожу і втекла на сусіднє подвір'я. Великі ящики із сміттям з усіх навколошніх будинків вишикувались у якусь чудернацьку почесну варту.

Тренберг навпомацьки знайшов вимикач, запалив світло і відкрив ворота. Він опинився на вулиці і знову став чекати, крокуючи взад і вперед біля будинку.

Було вже за північ, а Жан-Люк продовжував міряти кроками маленьку і якусь таємничу о цій порі вулицю. А втім, вона і вдень була не набагато веселішою. Жодного магазина, жодного бістро. Не вулиця, а справжній льох, вогкий, промерзлий. Дошу не було, але нездоровий осінній туман наче мокрою завісою вкривав вулиці і пронизував, гірше за зливу, до самих кісток.

Жан-Люку, стало холодно, чекати набридло, він стомився і все ж таки не хотів постуپитися.

«Де її носить, де її носить?» думав він, ледве тягнучи ноги, але вперто продовжуючи ходити по вулиці.

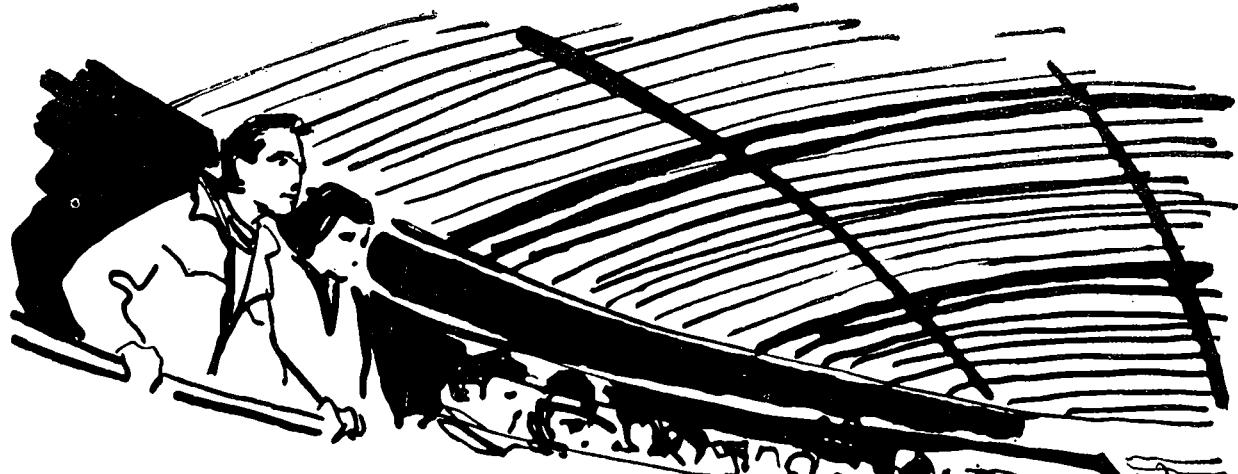
У Тренберга більше не лишилося сірників, він по-дурному кинув останнього недокурка, коли виходив з будинку, і мусив смоктати сигарету, не маючи змоги закурити. Це було образливо. Бідолаха не мав ніякої надії, що по цій безлюдній вулиці пройде якийсь курець. Люто кинув він сигарету у стічний рівчак, проте незабаром сунув у рот нову і знову почав ходити.

На вуличних дзигарях пробило годину, потім пів на другу. Тренберг усе чекав, не знаючи вже кого і для чого. Він змерз, виснажився, страшенно розлютився і звинувачував у власній дурості Маркотту.

«Негідниця! Шльондра! — оскаженіло думав Жан-Люк,— де вона бродить?»

Він радий був уже відмовитися від чекання чи, принаймні, випити гарячого вина у першому-ліпшому бістро, коли, нарешті, побачив на протилежному кінці вулиці Маркотту. Він ледве встиг сковатися в якомусь підворітті: Маркотта йшла під руку з хлопцем, — це був Майяр.

«Подумати тільки! Ну й гад, цей Майяр!» Тренберг був певен, що в них можуть бути гільки любовні стосунки і тепер боявся, щоб друзі не застукали його на ганебному вартаунанні. Він повернувся до них спиною, якомога

швидше прослизнув вздовж вулиці і зник за рогом, наче злодій.

Чому Жан-Люк не зачекав іще кілька хвилин! Він побачив би, як Ролан і Маркотта зупинилися біля воріт, поцілувалися, як брат із сестрою, і Ролан швидко побіг додому, у свою самотню маленьку кімнатку.

Тоді Тренберг повернувся б, знову постукав у важкі двері, і хто знає, чи не відчинилися б вони перед ним удруге так само гостинно?

Перше, що відчув Майяр, коли ввійшов у Зимовий велодром,— це різкий запах аміаку.

Ролану довелося добрих дві години чекати в сусідньому кафе, поки Маркотта десь у самій глибині квартала Пассі скаже по радіо свої чотири слова. При цьому дівчина кожні двадцять хвилин сповіщала його, що в цю ж мить прийде. До метро вони мусили бігти бігцем, але через те, що станцію Бір Хакейм було засинено, їм довелось повернутися пішки до станції Дюплейкс. Та хоч бульвар і всі прилеглі вулиці були забиті машинами, входи до велодрому були вільні. На побачення, яке призначили собі десять тисяч чоловік, Ролан та Маркотта примудрилися пройти останніми.

Спершу Ролан бачив унизу лише величезний патовп, над яким здіймалися хмари пилу, произваного яскравим світлом прожекторів. Натовп повторював обриси споруди, щільно вкриваючи всі трибуни велодрому, видираючись у проходи та вздовж лав; все це рухалося на місці, ворушилося, нагадуючи густу рослинність.

На протилежному кінці велодрому Ролан розгледів вкриту червоною тканиною трибуну, на яку з усіх боків були направлені промені прожекторів. Керівники партії та гості виглядали на цій відстані не більшими за ярмаркових ляльок. Над іхніми головами серед гірлянд прапорів простягалося довге червоне полотнище, на якому Ролан розібрав виведений білими літерами лозунг: «Хай живе 38 річни-

ця Жовтневої Соціалістичної Революції 1917 року!»

— Хай живуть тридцять восьмі роковини Жовтня! — вигукнув у цю мить оратор на трибуні.

З глибини велодрому, з лав, з проходів, з найвіддаленіших закутків сипнули аплодисменти і затопили всю будівлю, наче якась надприродна злива.

— Хто це говорив? — спитав Ролан.

— Ота мурашка? Не маю уявлення, — відповіла Маркотта досить голосно.

— Ця «мурашка» — Леон Фейкс, — непривітно мовив сусід і кинув на молоду артистку сердитий погляд.

Але вона, розсміявшись, приєдналася до

оплесків, що стали ритмічними. Потім піднявся новий шквал аплодисментів.

Тимчасом Ролан і Маркотта озирнулися на-вокруги. Натовп був дуже строкатий: тут були драпові пальта, хутряні манто, червоні куртки, шинелі кольору хакі, шкіряні та замшові блузи, плащі; траплялися хусточки, кашкети, капелюхи, пілотки; виднілися голі лисі черепи, довгі біляві кучері, коротке завите волосся; мелькали бліді і нафарбовані обличчя, гладкі червоні пики, бороди, чисто виголені щоки. Були там люди з білою, з жовтою, з чорною шкірою.

Маркотта підштовхнула Ролана лікtem: на кілька рядів нижче, недалеко від місця, де була призначена зустріч, дівчина угадала по-тилию і йоржик Барреля.

— Гей, Фред! — гукнула вона, силкуючись перекричати оплески.

Обернулися два Фреди; Баррель знаком запросив своїх друзів спуститися до нього. Вочи пробралися нижче, і Баррель познайомив їх з кількома товаришами, в тому числі з Бонье, секретарем свого осередку.

— А я вас знаю,— сказав тому Майяр.— Ви, здається, слюсар?

— До ваших послуг, молодий чоловіче,— відповів Бонье.

— Ви не пам'ятаєте, якось ви полагодили мені ключа?

— Ну, знаєте, я за своє життя не одного ключа полагодив.

Та Ролан за все життя мав справу з одним слюсарем і добре пам'ятив зустріч з Бонье, коли той гуляв із своїм песиком по вулиці, а сам Ролан безпорадно стояв перед дверима квартири. Те, що він зустрів слюсаря Бонье тут, у проході Зимового велодрому, в товаристві свого приятеля Барреля, і те, що сам Ролан серед стількох незнайомих людей разом з іншими пlesкав у долоні, не знаючи гаразд чому,— все це зробило свою справу: юнак відчув, що має дещо спільнє з цими людьми, і явно зрадів цьому. Маркотта здогадалася про почуття Ролана і дивилася на нього з доброзичливою посмішкою.

Коли вщухли оплески, із оркестру, що пристройївся в партері біля підніжжя трибуни, пролунали перші звуки дев'ятої симфонії Бетховена. Цього ніхто не чекав. Ті, що вже підвелися, щоб піти, повернулися на свої місця. Всі посідали. В залі запала глибока тиша. Величні тріумфальні акорди сповнили грандіозне склепіння велодрому, у їх звучання раптово вривалися голоси духових інструментів, стрімкі соло скрипок.

— Красиво! — чулися голоси навколо Майяра.— Це Бетховен!

Майяр, що в свій час читав Ромена Роллана, думав лише про ту радість, яку відчув би старий Бетховен, нещасний, хворий, позбавлений через хворобу своєї творчості, якби він міг не почути, ні, хоч би побачити, як його твір

зворушує тисячі чоловіків та жінок, як усі вони, кожен по-своєму, відчувають цю натхненну музику, що ніби має над ними.

«Яка перемога зрівняється з цією? — думав Ролан.— Яка битва Бонапарта? Яке сонце Аустро-Італії?»

Після короткої паузи оркестр заграв вступ до останньої частини симфонії — «Гімна радості», мелодію якого підхопили п'ятдесят хористів. На лавах амфітеатру почали підспівати.

Відколи музиканти заграли «Гімн», Маркотта не переставала обурюватися.

— Це обурливо! — кричала вона.— Вони пропустили дві частини! Ти розумієш? Ім на всіх наплювати!

Вона щиро гнівалася, а сусіди з подивом поглядали на дівчину, не знаючи, що подумати про цю вихватку. А на Ролана ця картина — збуджений натовп, охоплений одним чуттям,— спроявляла сильне враження. Погляд юнака охоплював весь велодром від червоної трибуни до найдальших закутків. Під звуки музики він намагався пригадати «Гімн» Шіллера, який він колись переклав із словником... «О радість! Твоя могутня влада рівняє смертного з богом, жебрака з царем. Всі рівні перед твоїм лицем... Геть страждання! Хай щезнуть муки! Сильні, станьте на захист слабких! Розіб'ємо кайдани тиранів і радість стане єдиним володарем на землі...»

Мітинг скінчився. Натовп повільно сунув сходами, стискаючись у вузьких дверях, і розливаючись морем по бульвару.

В цій тисняві Баррель та його друзі намагались триматися разом, але їх штовхали, тягли в різні боки, і вони могли лише перегукуватися. Ролан міцно тримав Маркотту за руку.

На центральних сходах, у самому низу біля виходу, Ролан помітив Мішеля Романо, який схильовано шукав когось. Він так пильно вдвівлявся у натовп, що не помітив, як наблизився Ролан.

— Ну що ж, Романо, знайшовся ваш друг Жан-Люк?

Мішель шукав марно, хоч весь час безупинно ходив по проходах амфітеатру; він уже втратив надію знайти Тренберга і, пізнавши Майяра, Маркотту та Барреля, пішов слідом за ними.

Молодий Нодо, представник фірми по поставкам водопровідного устаткування та кахельних плиток, приїхав на невеличкому грузовику свого хазяїна. Він запропонував відвісти всю компанію до Латинського кварталу. Машина стояла під надземним мостом метро, недалеко від станції Дюплейкс. Нодо сів за руль, його дружина та Бонье поруч. Маркотта, Ролан, Баррель і Романо залізли в кузов і сяк-так розмістилися на ящиках і фаянсовых плитках між умивальниками та різними трубами.

— Прихопив би вже унітази,— пожартував Баррель,— було б принаймні на чому сидіти.

Грузовичок рушив з місця. Та ледве він повільно з'їхав з тротуара на брук і влився у потік машин, як Нодо почув свисток поліцейського і зупинився. Пасажири перестали сміятися і стривожено перезирнулись. Підійшов молоденький ажан з вусиками.

— Ну, молодий чоловіче,— звернувся він до водія,— що ж це ви? Уже їздите по тротуару?

Під мостом стояло сотні три машин. Ажани затримували їх навмання. Звичайно, грузовик не можна було обминути.

— Ні-ні, пане поліцейський,— дуже ввічливо заперечив Нодо.— Ми лише...

— Як ні? — відрубав ажан.— Виходить, я брешу? Дайте ваші права.

Нодо простягнув сіру картку — посвідчення водія. Всі завмерли, сподіваючись, що справа на цьому скінчиться. Ale ажан, звіривши номер машини, все ж таки витяг штрафний талон. Тут уже нічого не можна було вдіяти.

— Чорт забирай! — пробурмотів Нодо,— перепаде мені тепер від хазяїна.

Поки ажан складав протокол, підійшов поліцейський офіцер у пелерині і в розшитому золотом кепі у супроводі поліцейського комісара у цивільному вбранні.

— Що у вас в машині? — спитав останній, заглядаючи всередину.

— Та нічого,— відповів Нодо.— Відвожу товаришів.

— «Товаришів»? — іронічно перепитав офіцер.

Він обійшов навколо машини і трохи підняв ззаду брезент.

— А це що таке?

— Та це матеріал для санвузлів, труби...

— Свинцеві труби після дев'ятої вечора? Мені здається, це вже зброя. Слухайте, Перро,— звернувся він до ажана,— заберіть-но всю цю теплу компанію разом з колимагою.

Недобросовісність поліцейського була така очевидна, що Мішель мало не нагрубіянив йому. Ale Баррель випередив цю необачність, штовхнувши хлопця лікtem.

— Не будь дурнем, Романо,— прошепотів він.— Зараз не час.

Довелось скоритися. Дружина Нодо Аннета і Бонье мовчки забралися в кузов, а ажан з вусиками зайняв їхнє місце поруч з шофером. Нодо помітив, що ажан поклав у кишеню його документи разом із штрафним талоном. Ніхто не пустив і пари з вуст.

Поліцейський звелів повернути ліворуч, потім іще раз ліворуч і зупинитися біля одного із комісаріатів у п'ятнадцятій окрузі, потім наказав усім вийти з машини і зайти в приміщення; там було надзвичайно жарко і, крім того, так і тхнуло казармою. У великій кімнаті з кількома столами, перегороженій бар'єром на дві частини, навколо великої круглої пічки чекали невідомо чого ажани у розстебнутих

мундирах, поклавши ноги на плетені стільці. На групу цивільних, яких щойно привів Перро, вони навіть не глянули. Ажан звелів затриманим сісти на дерев'яну лаву біля входу, яка нагадувала лави в залі для пасажирів третього класу на вокзалі Сен-Лазар. Він відібрав у них документи, які поклав на стіл комісара, і ніхто більше не цікавився затриманими.

— Що вони з нами робитимуть? — спитав блідий Романо, відчуваючи все більшу досаду.

— Не хвилюйся, молодий чоловіче, тебе не з'їдять, повір мені,— відказав Бонье.

— I держи краще язик за зубами, якщо вони ненароком спитають твою думку, чуеш? — додав Баррель, походжаючи по кімнаті.

Маркотта, що сиділа на лаві поруч з Роланом, просунула руку йому під лікоть. Аннета схилила голову на плече чоловіка, ніби вони їхали в поїзді.

Щось за годину прийшов поліцейський комісар у супроводі цілої зграї молодих ажанів у пелеринах, що надавало їм схожості з казанами. Комісар був людиною галантною, — він вирішив звільнити обох жінок; один із ажанів повернув їм документи.

— A mi ж як? — не стримався Романо.

Але ажан повернувся до нього спиною, не звернувши на його слова ніякої уваги, а Баррель кинув на хлопця суворий погляд.

Романо повернувся до Маркотти, що прощається з усіма по черзі, бажаючи кожному «триматися».

— Дуже прошу вас, подзвоніть до наших. Постараитесь викликати Жозіану. Нехай щось вигадає для батьків...

Маркотта пообіцяла і сказала, що зайде до Жаніни. Вона поцілувала Фреда та Ролана і вийшла під руку з Аннетою.

— До завтра! — крикнули жінки, перш ніж вийти за двері.

А Маркотта зовсім тихо додала:

— I чорт забирай ажанів!

В приміщенні було тихо, добре натоплено. Чоловіки влаштувалися на ніч хто на дерев'яний лаві, хто на плетених стільцях. Ролан промстився поруч з Бонье. Обоє зручно витягли ноги, і юнак запитав прямо, як заведено у дружній бесіді:

— A що означає в точності закон про передачу голосів?

Нодо і Романо насторожили вуха, Баррель теж наблизив свого стільця — всі згуртувалися навколо слюсаря. Ажани в своєму кутку витягли карти і газети; освітлений маленькою зеленою лампою, розкладав свої папери комісар; затриманими ніхто не цікавився. Попихуючи люлькою, підшукуючи потрібні слова, Бонье тихо почав:

— Уявіть собі, що на виборах п'ятдесят першого року, коли ми зібрали більше п'яти

мільйонів голосів, тобто четверту частину голосів усіх виборців...

Повільно, але дуже точно — почувалося, що це вже не вперше,— він пояснював молодим людям, як діє шахрайська машина передачі голосів, що дала змогу вирвати у комуністичної партії вісімдесят депутатських місць.

— А що ж соціалісти? — вставив Романо.

— А коли я тобі скажу,— усміхнувся старий слюсар,— що соціалістів придумано спеціально для того, щоб обдурювати робітничий клас? Ось у Турі в 1920 році...

Розмова тривала аж до ранку. Боньє викладав мало не всю історію комунізму у Франції. Політичні події він переплітав з особистими спогадами, розповідав деякі епізоди з війни в Іспанії, зокрема про оборону Мадріда, під час якої у нього було переламане коліно, згадав про 1939 рік, коли комуністів переслідували, наче ворогів, в той час як гітлерівці розгушували по столиці Франції; довго роз'яснював, як було організовано рух Опору, розказав про підпільну друкарню, обладнану в його слюсарній майстерні; згадував, як керував діями макі в Морбіані... Молоді люди захоплено слухали. Тільки Нодо, який уже знав ці історії напам'ять, тихенько заснув поруч з оповідачем.

Ажани, думаючи, що затримані розповідають грайливі історії, по-демократичному поважали їхню свободу слова. Боньє вже розпочав викладати суть марксизму. Романо в цей час, стомлений від безлічі вражінь, теж заснув, сидячи верхи на стільці.

А Майяр до світанку продовжував пристрасно сперечатися з обома комуністами, курячи Баррельові сигарети, щоб відігнати сон, і час від часу встаючи, щоб розім'яти ноги. У нього було враження, що за одну ніч в поліцейському комісаріаті він дізнався більше, ніж за рік навчання у Сорbonні.

Перший поїзд метро з гуркотом пройшов по наземній лінії бульвару Гренель. Один із ажанів підвісився і у відповідь на жест комісара, ніби по сигналу, мовчки повернув затриманим їхні документи. Ну, звичайно, на світанку зброя знову перетворилася на труби! Довелося будити Нодо та Романо,— їм повертали свободу.

— От гади поліцейські,— весело вигукував Нодо, заводячи машину.— Вони навіть не оштрафували мене!

— Просто хочуть довести, що сильніші за нас,— відповів Боньє.

Всі зайдли до бістро на площі Сен-Сюльпі, випили по шкляночці і розсталися добрими друзями.

Після нескінчених дебатів Едгар Фор був змушений піти. Національні Збори розпущені, і на 2 січня 1956 року призначенні нові вибори. Закон про передачу голосів лишився в силі,

але, як і передбачала Маркотта, соціалісти відмовилися від союзу з комуністами в питанні створення нового народного фронту. Вони воліли домовитися з Мендес-Франсом та колишніми деголлівцями і організувати разом республіканський фронт.

Як тільки розпочалася виборча кампанія, на тротуарах столиці з'явилися спеціальні гратчасті стенді, що незабаром вкрилися різноманітними передвиборчими плакатами. При виході з ліцею Людовіка Великого Майяр та Романо уважно читали їх.

В центрі уваги був Алжір, і здавалося, що громадська думка цього разу цілком свідома того, наскільки значною виявилася ставка у цій грі. Новий республіканський фронт, який обіцяв негайні переговори та припинення вогню, займав на виборчих щитах центральне місце. Велику увагу привернули до себе кандидати партії П'єра Пужада, який кинув свою новоорганізовану партію, без чітко визначені програми, на штурм парламенту.

Деякі політичні угруповання володіли фінансовими коштами для ведення агітації за своїх кандидатів і вдавалися до послуг приватних фірм, які мали в своєму розпорядженні силу-силенну рекламних щитів по всьому Парижу.

Комуністи кинули на розклейвання плакатів всі низові організації і активно діяли всюди, де тільки була можливість.

Так само, як в минулому місяці для репетиції п'єси, Баррель реквізував тепер для потреб партії ательє, де проживала Маркотта. Потрібні були плакати і якнайбільше. Від Центрального Комітету не можна було одержати достатньої кількості, тому члени осередку виготовляли їх самі від руки. Баррель приносив цілі стоси кольорового паперу — жовтого, лілового, рожевого, блідо-зеленого, банки з фарбою та пензлі. У просторому маркоттиному ательє влаштовувалися просто на підлозі товариши та друзі Барреля і безперестанку виводили великими літерами тексти партійних листівок.

Майяр регулярно приходив сюди після ліцею. Тепер йому не було шкода часу, який він забирає у своїх книг та у шевця Арістотеля. Він починав розуміти, чому віддає свій час. Іноді він брав з собою Романо, який кидав ресторанчик «Юшет», щоб зустрітися у Маркотти із своєю сестрою Жозіаною та з Аннетою Нодо. Десять сьомій годині, закінчивши свій робочий день, приходив Нодо. Коли дозволяла робота на міському транспорти та обов'язки секретаря партійної організації, з'являвся Фаб'єн, час від часу заходив із своїм собакою і Боньє. У Маркотти вже не було своєї квартири, зате всі працювали дружно, і плакати, виготовлені вдень, навіть не зовсім просохлі, розліплювались тогож вечора.

Вечорами, коли в ательє залишалися лише свої, коли весело гула велика пічка, а в усіх кутках дружно малювали, траплялося, що вибухала загальна дискусія. Почин, звичайно, належав Маркотті. Вона чіплялася до комуністів чи то з приводу змісту листівки, чи то з питань виборчої кампанії, або й політичної лінії взагалі.

— «Припиніть вогонь» — це, звичайно, дуже красива фраза, — наприклад, говорила вона. — Але ви не насмілюетесь сказати, підтримуєте ви незалежність Алжіра чи ні.

Всі заперечували їй, казали, що дехто розглядав би таку позицію, як замах на безпеку держави, отже, це могло потягти за собою загрозу розпуску партії.

Та Маркотта не вгамовувалась:

— Краще визнайте, що боїтесь втратити голоси!

— А чому б нам не виготовувати плакати з протестом проти катувань? — запитав одного дня Романо. — Тепер усі знають, що в Алжірі справді катують.

Коли Боньє був присутній, він намагався заливати молодь до розсудливості. Його аргументи зводились до того, що завжди треба пам'ятати про дві речі: ефективність політичної діяльності та межі легальності. Проте в глибині душі Боньє радів, що не може стримати запалу «лівих», коли йдеться про такі серйозні питання, — адже це до деякої міри висловлює настрої молодого покоління. Маркоттіні запереченні, гарячковість Романо, — все це було, на його погляд, доброю прикметою на наступні роки.

В період цієї виборчої кампанії тактика комуністів полягала в тому, щоб боротися на два фронти: природно, проти реакційних партій, але також і проти об'єднання соціалістів з Мендес-Франсом. Ця спілка в партійних брошурах та листівках змальовувалась як справжня пастка, в яку могли потрапити голоси прихильників лівих партій.

В ательє Маркотті розмножувалися листівки, які представляли колишнього голову ради міністрів як головну відповідальну особу за переозброєння Німеччини, за репресії в Алжірі, за політику реакції та зліднів.

В цьому Маркотта була цілком згодна з комуністами, проте двічі чи тричі все-таки заперечувала:

— Тоді ви, значить, не проти Пужада?

Всі сміялися, ніби йшлося про якийсь жарт.

В осередку Барреля Маркотту дуже любили, незважаючи на її своєрідні, досить далекі від комуністичних, погляди і галасливість. Їй були дуже вдячні, що вона так дружньо приймала в себе комуністів та їхніх друзів і охоче надавала ательє для їхніх потреб.

Аннеті Нодо вдалося роздобути трохи грошей і вона купила кави та цукру. Коли вся компанія засиджувалась над плакатами над-

то пізно, Аннета з допомогою Жозіани подавала гарячу каву в чашках. Дружина Нодо користалася з нагоди, щоб хоч трохи прибрести Маркоттину кухню, де завжди було неймовірне безладдя.

Деніз замінила Жоржу Ортелі цілий світ. Відколи вона увійшла в його життя, побачились з молодим фотографом не було ніякої можливості. Тільки-но закінчувалася робота на кіностудії Сен-Клу, він якнайшвидше мчав додому, де на нього чекала кохана. Вона була першою, кому Жорж довірив ключі від своєї квартири. Іхні стосунки потроху переростали в справжнє подружнє життя. Деніз уже нічого було робити у фільмі Мейрака, і вона цілісінський день, аж до повернення Жоржа, нудилася. Увечері обое нашвидку обідали і бітли у який-небудь кіноклуб.

Доктор Фарг ніколи так не відчував свого вдівства, як з того часу, коли Жорж відняв у нього дочку. Старий наполягав на знайомстві з «цим хлопцем». При Деніз він уже не насмілювався вимовляти слово «коханець», проте думав саме так, особливо вечорами, коли дочка все частіше залишала його на самоті.

Кінець кінцем довелося влаштувати «сімейний обід», і хоч домовилися, що він нічим не відрізняється від повсякденного, Мадлена з самого ранку готовала особливий пиріг по-лотарінгському, який був її гордістю в уроčисті дні.

— Зрештою, мадемуазель, нам необхідно подати й перше, якщо прийде цей молодий чоловік, — говорила вона Деніз. І кокетливо додавала: — Ах, мадемуазель, я так рада побачитися з ним! Адже це ваш наречений, чи не так? Я певна, що він гарний юнак.

Спершу Деніз ставилася до цього спокійно, але під кінець почала нервувати. Досить було одного необачного слова чи жеста, щоб усі відчували ніяковість. Зрештою вона примусила батька пообіцяти, що він не натякне на матримоніальні справи і не вимовить навіть слова «одруження».

— Та що ти, Деніз, я ж не з неба влав, — запротестував лікар, — я знаю, як поводитись з людьми!

Жорж, зногоулено, теж страшенно перелякався. Так хвилювався він лише раз у житті, коли складав перший іспит на бакалавра (до другого він так і не дійшов, про що жалкував уперше в житті). Юнак вважав за необхідне зайти із студії додому, щоб замінити сорочку і одягти святковий костюм. Тепер він трохи скидався на зображення тих слухняних хлопчиків з волоссячком, як у янголят, що йдуть до першого причастя. Зав'язуючи перед дзеркалом краватку, блідий од жаху, Жорж у думці питав себе, як слід триматися, коли розгніваний батько кине йому, як у п'есі Лабіща:

«Молодий чоловіче, ви знеславили мою дочку! Які у вас наміри?»

Та батько Деніз зустрів Жоржа дуже приєтно. Якби навіть юнак йому не сподобався, лікар не показав би цього з любові до дочки. Але Жорж справді сподобався йому, і під час обіду це перше враження зміцніло.

Не гаючись, сіли за стіл. Лотарінгський пір Мадлени вийшов на славу, ельзаське вино заморозилося добре. Розмова скромно торкалася труднощів паризького життя та автомобілів. Коли Жорж випадково згадав, що його батько — власник гаража у Салон-де-Прованс, лікар і оком не моргнув. Протягом цілих двадцяти років він звільнювався від тягара соціальних забобонів і зараз це вже минуло. Замовк уже голос покійної дружини, що раніше безперестану твердив: «Не відласи ж ти нашу Деніз якомусь механіку чи шоферу!» Навпаки, лікар навіть сказав:

— Он як! То дайте мені його адресу. Я часто проїжджаю через Салон.

Мадлена принесла печенью з зеленим горошком, сир, фрукти. У Жоржа запаморочилося в голові від безлічі тарілок, ножів та виделок.

— Ну й обід же ти приготувала, Мадлено, нічого собі! — посміхаючись, сказала Деніз.

— I правда, не схоже на наше смажене сало та яєшню, — додав Жорж, кинувши на свою подругу погляд співучасника.

Це був перший натяк на їхне подружнє життя, натяк скромний і цілком доречний. Доктор Фарг зльтоту підхопив Жоржові слова, даючи зрозуміти, що заодно з ними і згоден від усього серця.

— Ale ж ви можете приходити обідати сюди, коли тільки вам заманеться. — I додав, побачивши, що Жорж почервонів: — Звичайно, якщо Мадлена не заперечує.

— O! Мсьє! — відповіла Мадлена, — звичайно, мсьє!

— Ходімте пити каву до мене, — запропонувала Деніз. — В моїй кімнаті затишніше.

Ідучи слідом за доктором Фаргом по коридору, Жорж пригорнув Деніз до себе і пропшепотів:

— Коли ти захочеш, Деніз, ми одружимось. Як тільки ти цього захочеш.

Дівчина не відповіла і навіть не обернулася. Вона лише міцно стиснула руку свого друга. Увійшовши до кімнати Деніз, Жорж був уражений, такою красивою здалась вона йому.

Раніше Жоржу ніколи не доводилося бути в дівочій кімнаті; її затишність і чистота зворушила хлопця.

Через деякий час — вона заздалегідь вірішила, що саме так і зробить, щоб раз назавжди покласти край недоговореному. — Деніз підвелася і дуже невимушено, як щось саме по собі зрозуміле, сказала:

— Ну, тату, тепер ми з тобою попрощаємося.

Від несподіванки лікар сторопів.

— Ти вже йдеш? — сказав він збентежено. А втім, він чудово зінав, що дочка піде. Справа зишла далеко і лишалося тільки погодитись.

Він провів молодих людей у передпокій, де вони одягли пальта.

— Застібнися як слід, дочки, — сказав лікар, — надворі не дуже тепло.

— Справді похолоднішало, — відгукнувся Жорж.

Чоловіки були ні в сих, ні в тих, не наважуючись висловити своїх думок і почуттів. Деніз — навпаки, ніби зовсім спокійно, поцілувалася на прощання батька. Тоді Жоржа осяяла геніальна ідея: він незgrabно обняв лікаря, похапцем поцілував і швидко побіг униз сходами разом з Деніз.

Після інциденту під час вистави «Кота» Ніколь два четверги підряд марно чекала на Ролана. Вона не могла злогадатися, що юнак з захопленням проводить цілі дні в ательє Маркотти, і написала йому коротенько листа: «Сподіваюсь, ти не сердишся, мій дурненький, і не сприйняв мої жарти всерйоз. Приходить у четвер. Чекаю».

I він прийшов. Ніколь відправила дітей з нянькою на прогулянку, а сама прийняла Ролана в коротенькому домашньому халатику, що застібався спереду на гудзики і зав'язувався на талії. Вона ніжно зустріла його, обняла за шию, поцілувала і почала пестити волосся на потилиці, як він любив. Ролан уже не вилуптив її з обіймів.

— Чи не піти нам у кіно? — запропонувала Ніколь. — Я запрошую.

— Як хочеш, — відповів він, покірний в усьому. — Ale що ж дивитися? Всюди йдуть якісь дурні фільми.

— Знайдемо щось, — вірішила Ніколь і приступила до туалету. Вона олягла дуже гарну тонку білизну і почала чепуритись: ретельно підфарбуvala обличчя, натягла смугасту шерстяну сукню. Ролан сидів на ліжку і вже хвілив десять перегортав сторінки останніх номерів «Парі-Матч». Йому здавалося, що він читає журнал з якоїсь іншої планети: там тільки й мови було що про принцес, архієпископів та мандрівників.

Нарешті, Ніколь одягла коротке чорне манто, і вони вийшли. Молода жінка вправно повела свою нову машину до Єлісейських Полів.

— Чи ж не чудно, що ми проїздимо якраз повз студію Марка? — сказала вона. — Може, зайдемо привітатися?

До Рон-Пуан вони піднімалися пішки. Ніколь важко було йти по гравію у черевиках на тонесеньких каблучках, і вона клялаувесь світ.

Потім молодій жінці заманулося подивитись фільм про пригоди одного англійського майора. Фільм вважався комедійним, а «Фігаро» написала навіть, що він робить честь національній кінематографії.

Після реклами на екрані з'явилися «останні новини», де Ролан знову зустрівся з тими ж принцесами, архієпископами та мандрівниками, що на сторінках журналу Ніколь. Невже в світі не відбувається нічого серйозного? Що сказав би Баррель, побачивши цю нісенітницю? Що подумали б Боне та Нодо? Ролана з усіх боків оточували відвідувачки після обідніх кіносеансів. Вони сиділи, байдужі до всього, самовдоволені, лініво смакуючи ескімо. Все це було огидно. У Ролана раптом виникло таке почуття, що саме через цих жінок, заради їхніх сміхотворних привілеїв він мусив за мізерну платню тинятися по коридорах ліцею Людовіка Великого, позбавлений можливості працювати й писати. Через них його батько в Руерзі до самої смерті ледь животімне на свою жалюгідну пенсію. Через них переслідують за участь у мітингах його друзів, хочуть мобілізувати Тренберга, а його самого можуть погнати через кілька місяців на ганебну війну в Алжірі.

Ролан зневажав цих гладких, ненажерливих, багатих, напахчених жінок. Всі вони носили тонку білизну, таку як у Ніколь. Напевне, всі, як і вона, з трьох до п'яти зраджували своїх чоловіків, слухаючи нісенітниці радіостанції «Люксембург». Ролан раптом зненавідів Ніколь, яка зробила з нього їхнього спільника. А сама Ніколь у цей час ні про що не здогадувалась і, просунувши руку під Роланів лікоть, воркувала поруч з ним, чарівна, грайлива, дуже задоволена проведеним днем.

Ролан рвучко підвівся і швидко пішов із залу по мармурових сходах і вкритому червоним килимом холу. Ніколь побігла слідом.

— Що з тобою? Що сталося? — голосно питала вона, не звертаючи уваги ні на контролерів у небесноголубих уніформах, ні на грумів у червоних ліvreях, які відчиняли перед ними двері.

— Слухай, Ніколь, — сказав Ролан, коли вони опинилися на вулиці (протягом довгих місяців Ніколь не могла збегнути, який гедзь його вкусив), — не можу тобі нічого пояснити, але я не хочу більше з тобою бачитись. Ніколи. Залиш мене!

Вони мовчки пройшли разом іще кілька кроків. Почав накрапати дощ. Ніколь почувала себе ображеною, але вона була не з тих жінок, яким повторюють подібні до цих речі. Вона тільки дуже жалкувала, що ініціатива

виходить не від неї, і дорікала собі за записку. Іще подумає, що вона до нього чіпляється.

Так само мовчки вони дійшли до машини.

— Підкинути тебе куди-небудь? — без усякого виразу запитала Ніколь.

— Ти дуже люб'язна. Дякую. Я краще проїдуся пішки.

Вони стояли одне проти одного, не знаючи, як розйтися, і Ролан додав:

— Я нічого не маю проти тебе. Проти тебе особисто.

Та Ніколь не мала охоти стояти під дощем і обговорювати почуття свого коханця. Вона мовчки сіла в машину і рушила. Ролан швидко пішов до Сени. Він поспішав у ательє, де його товариші просто на підлозі малювали плакати, а серед них, пустуючи, з милою гризмакою, походжала Маркотта в своєму скромному вбранні.

* * *

Мішелю Романо ніколи б не спало на думку шукати Тренберга на яхті на причалі набережної Сени. Проте Жан-Люк жив саме там.

Ця яхта була старою злинялою посудиною восьми метрів завдовжки, з якої давно забрали все спорядження. Теоретично це похилене на бік судно належало одному англійському художнику, який дозволяв собі втіху час від часу в години дозвілля відчути себе моряком, але зараз він виїхав до Греції. Художник передав свій корабель сестрі-шведці, яка жила в Парижі. Її чоловік був кравцем і нітрохи не розумівся на судноплавстві; він передовірив цю справу фотографу-швейцарцю, який зроду не ступав ногою на борт. Однієї туманної ночі фотограф познайомився в Сен-Жермен-де-Пре з Тренбергом, коли той шукав притулку на ніч, і з великою радістю привів його на міст Інвалідів, де погодувався на хвилях затуяний усіма «Філ-Джон».

«Принаймні, хтось кілька днів опалюватиме яхту, — заспокоїв свою совість швейцарець. — Й це не завадить».

На судні був запас палива, і перш за все Тренберг скористався цим. Проте першого вечора йому вдалося тільки добре прокоптитися. Коли ж вранці він прокинувся, то лежав скручений калачиком під тонкою ковдрою і тримтів від холоду у пронизаній вологою каюті. Крізь ілюмінатори, що тільки ледь-ледь піднімалися над водою, Тренберг побачив густий туман.

— Богонь або смерть! — рішуче виголосив Жан-Люк. Необхідність примусила його бути вправнішим.

Коли, нарешті, пічка розгорілася і в тісній

дерев'яній каюті стало жарко, новий мешканець корабля оглянув вміст стінних шаф. Там він знайшов старі ковдри, каструлі, тарілки, кофейник, глек та миску, надибав на гасову лампу і прийшов до висновку, що ніколи в житті не був такий багатий, і ліг спати, сповнений рожевих надій.

Опівдні туман розсіявся. Тренберг піднявся на палубу і побачив Ейфельову башту. Перед ним розкинувся Париж. Вгору і вниз по Сені йшли важко вантажені баржі, залишаючи за собою довгий слід; хвили від суден, що рухалися по річці, підштовхували яхту до берега. Жан-Люк вдихав річкове повітря і відчував у собі торжествуючу душу мореплавця.

Дні минали за дніми. Прихопивши люльку та кілька книжок, Тренберг налагодив своє життя на воді. Пічка горіла справно. Коли ставало надто жарко, можна було відкрити ілюмінатор. Яхта — цей острівець глибокого і повного спокою в центрі міста, про який ніхто не здогадувався, — була чудово пристосована під житло. Тренберг завинув величезну суму в своєму готелі і вирішив ніколи не повернутися туди: купівля пари сорочок та кількох книжок обійтеться значно дешевше.

Коли Тренберг прокидався вчасно, він ішов снідати в один із університетських рестораників, де його добре знали, після чого вештався по Латинському кварталу. Отак він надибав якось удень на Жозіана, яка щойно вийшла з свого ліцею і спускалася по бульвару Сен-Мішель, гризучи вафлі.

Після сцени з вітчимом Жозіана більше не бачила Жан-Люка. Позбавлена можливості знайти його, вона страждала від сорому й докорів сумління. Кінець кінцем, дівчина майже закохалась у Тренберга. Зустрівши його на вулиці, вона так голосно скрікнула, що цукрова пудра з вафлі знялася в повітря і обсипала їй все обличчя.

— Жан-Люк! Жан-Люк! — кричала Жозіана. — Ми з Мішелем всюди шукаємо вас!

На дівчині було коротке пальто, з-під якого виглядала плісирована картата спідниця, та чудернацькі чобітки на білій каучуковій підошві. Кінчиком носової хусточки він допоміг Жозіані витерти обличчя.

Дівчині хотілось неодмінно пояснити, що пан Кутьє всього тільки чоловік її матері, що вони з братом не можуть жити в злагоді з вітчимом, що їм обом дуже соромно і вони не знали, як зробити, щоб... Та Жан-Люк думав зовсім про інше.

— Ходімте, я подарую вам ведмедика, — сказав він, коли вони проходили повз один із тирів, що вишикувалися вздовж бульвара.

Жозіані зовсім не хотілося стріляти, але Тренберг майже силоміць дав їй електричного карабіна й показав, як треба цілити. Сам Тренберг виявився вправним стрільцем. Жозіані гра починала подобатися, вона весело сміяла-

ся, бачачі, як перевертаються маленькі незgrabні тваринки.

Та забава тривала недовго, бо кожна серія пострілів коштувала двадцять франків.

Жозіана направлялась до Маркотти, куди обіцяє зайти Мішель. Але жіночий інстинкт підказав їй, що Жан-Люку не слід про це говорити, щоб зберегти його тільки для себе. Дівчині конче хотілося знати, де вона може побачитися з ним іще.

— Слухайте, Жозіано, — повагавшись якусь мить, сказав Тренберг, — я вам скажу. Але обіцяйте, що ніколи нікому не розповісте і взагалі вдаватимете, ніби нічого не знаєте.

— I Мішелью не говорити? — Жозіана повесілішала і обіцяла берегти таємницю.

Молоді люди дійшли до бульвара Сен-Мішель. Тренберг мовчки посадив Жозіану в таксі і тоном конспіратора сказав:

— Міст Інвалідів!

Жозіана знайшла адресу незвичайною. Йі здалося дивним і те, що Жан-Люк, у якого так мало грошей, найняв таксі без особливої потреби. Але коли він притяг її до себе і почав пестити її цілувати, дівчині здалося, що вона краще розуміє свого супутника. «Щоб поцілувати мене на п'ять хвилин раніше, він викидає триста франків», — з гордістю і втіхою подумала Жозіана. Раніше вона навіть не уявляла, що в таксі можна було так поводитись, і вбачала у цьому лише доказ любові.

— На якому березі вас висадити? — неприязно запитав шофер, якого дратувала поведінка молодих людей.

— Посередині! — відповів лірично настроєний Тренберг.

Він заплатив і стільки лишив на чай, що шофер мав забути його зухвальство, потім побіг униз, вздовж парапету, потягши за собою Жозіану.

Над річкою тихо спускається грудневий вечір. Яхта злегка погойдувалася на чорній воді, натягуючи канати. Тихенько плескали хвилі. Жозіана в захваті ступила слідом за Тренбергом на палубу і увійшла до каюти.

Вогонь іще не згас. Останнім часом Тренберг добре набив руку, він одним рухом підкинув дров, так що маленька пічка весело загула, засвітив гасову лампу, яка погойдувалася під стелею і кидала на стіни рухливі тіні. Жозіана була скорена. Вона сиділа на лавці, заклавши одну на одну ноги в маленьких білих чобітках і сперші сієюно на півкруглу стінку яхти, пильно оглядала усі закутки каюти, зачарована раптовою тишею, і повторювала:

— Надзвичайно! Це як у казці! Невже ви справді тут живете?

Жан-Люк обернувся, побачив маленькі чобітки, округлі коліна під тонким шовком,

складки сукні з-під розстебнутого пальта. Він наблизився до дівчини. Ралтом дівчина схопила його руку і мовчки, зворушливо серйозно торкнулася її устами.

Тепер Тренберг не сумнівався, що був для неї жаданий...

Пан Кутьє повернувся у доброму настрої. Він поцілував дружину, привітно глянув на Мішеля, якого не сподівався зустріти дома, заплескав у долоні, весело гукаючи через коридор Жозіані:

— До столу! До столу! Ледве увійшовши до їдалні, він попросив, що-правда, не надаючи цьому ніякого значення:

— Вимкніть, нарешті, радіо! Кричить просто нестерпно.

Мішель ввічливо вибачився і сказав, що приймача включив він, бо хотів хвилин п'ять послухати цікаву передачу.

— Он воно що! — здивовано, але мирно зауважив пан Кутьє. — А що ж то за передача?

Юнак кинув погляд на матір. Та мовчала. Тоді Мішель сказав якомога байдуже:

— Це про виборчу кампанію. Кожна партія має право на п'ятихвилинну передачу по державній радіомережі.

— Чия ж сьогодні черга? — запитав пан Кутьє з ноткою недовір'я в голосі.

— Сьогодні — Моріс Торез.

Вітчим сприйняв цю відповідь як особисту образу. Він почервонів по саме волосся.

— Ну, ні! Це вже занадто! — скрікнув він. — Зараз же вимкни радіо!

Мішель не зрушив з місця; обидві жінки принишки і теж не поворухнулися.

— Чорт забирай! — репетував Кутьє, стукаючи долонею по столу. — Ніхто не посміє слухати у мене вдома Тореза! Це вже ні! Ніколи! Вимкни,

я тобі кажу! Ти чуєш?

— Ну, Мішель, — спокійно, але настійливо втрутилася мати, — вимкни, коли тебе просять.

Романо мовчки встав з-за столу. Він підійшов до приймача і постояв кілька секунд нерухомо.

— Добре! Тільки я все-таки послухаю! — розлючено закричав він, висмикнув вилку, скопив приймача обіруч і виніс його з кімнати.

Розгніваний Мішель забув вимкнути контакт антени. Того натягнутий мідний провід перетнув усю їдалню, а коли Романо з силою смикнув його, зачепив невелику вазу. Вона впала і розбилася.

— Мішель, ти збожеволів! — закричала мати.

Кут'є все ще репетував, але тепер звинувачував дружину. Тут уже втрутилася Жозіана.

— Мішель має рацію! — крикнула вона і теж побігла слідом за братом у його кімнату.

Поки батьки запально сперечалися, діти зачилили за собою двері і знов увімкнули радіо. Саме вчасно. Урочистим тоном диктор оголосив виступ генерального секретаря комуністичної партії.

— Я зараз щось влаштую, — сказала вкрай збуджена Жозіана. — Давай на повний голос.

Романо настроював приймач, а Жозіана тимчасом навстіж розкрила вікно. Слова Тореза залунали на весь двір:

«...правлячі кола чинять замах на демократичні права... Радіо стало монополією ворогів народу...»

Спершись на підвіконня, брат з сестрою серйозно слухали не зовсім зрозумілі слова і одночасно спостерігали за будинком. В багатьох квартирах теж порозкривали вікна, щоб дати можливість сусідам послухати промову Тореза.

«...після смертоносної руйнницької війни в Індокитаї... наші правителі знову розпочинають в Алжірі... у війну кинуто молодих новобранців...»

Романо дивувався, що ніколи не здогадувався, скільки навколо нього комуністів. Він мовчки вказував Жозіані на старих Фрекелів, що жили навпроти і теж відкрили своє вікно, на молоде подружжя з антресолів ліворуч, на дружину перевізника Кнопа, на водопровідника Баржо та інших, незнайомих, які жили на всіх цих поверхах і мансардах.

«...голосуйте, щоб усе це змінилося, голосуйте за партію народу...»

В пустому дворі пролунали оплески, потім приймачі замовкли, вікна позакривалися.

Мішель та Жозіана закрили своє останнім. Вони слухали не все, але були надзвичайно задоволені. Навіть не забираючи з їдалальні приймача, вони могли б почути всю передачу — досить було відкрити вікно.

— Все-таки ти правильно зробив, — зауважила Жозіана. — Зрештою, ми вільні в своїх думках і вчинках, адже так?

— Прикро тільки, що він голосує, а ми ні.

Пізно ввечері, коли всі плакати було намалювано, Ролан залишився останнім в ательє своєї подруги. Так тривало уже кілька тижнів. Маркотті, мабуть, ніколи не хотілося спати, і вона проводжала Ролана додому. Вони блукали вузенькими вуличками свого кварталу, інколи випивали склянку вина в якомусь затишному бістро, піднімалися у білу Роланову мансарду і цілими годинами розмовляли, захоплено, відверто, по-дружньому.

— Розуміш, я, власне, ніколи не вчилась, — говорила Маркотта. — У чотирнадцять років почала готуватися до вступу в консерваторію. Це було в Ліможі, можеш собі уявити! Я знаю класичний театр і маю кілька ролей. Завжди граю одне і те ж. А ось Паскаля, Вольтера, Шатобріана не знаю. Ти багато чого міг би мене навчити.

Буваючи в Маркотті, Ролан так заздрив її політичному розвитку, життєвому досвіду. Зраз він був щасливий, що в свою чергу може розкрити її свою любов до літератури і обізнаність з нею. Для власної вітхі вони навмання відкривали книжки і читали окремі сторінки з творів великих французьких письменників. Ролан піднесено коментував Шатобріана, і Маркотта слухала його з ширим захватом. Вона хотіла робити нотатки, конспекти, забрати з собою всі ці книжки.

— Про все, що мені відомо з музики, політики, економіки, я дізналася від друзів, — говорила Маркотта. — Але письменника я ще ніколи не зустрічала. Це просто надзвичайно.

Отак, ділячись один з одним тим, що було в них найкращого, молоді люди міцно подружилися.

Одного вечора Ролан прочитав Маркотті кілька сторінок з «Шевця Арістотеля». Дівчина не заснула, як Тренберг, і не заплескала в долоні, як Жаніна Баррель.

— Я певна, що це прекрасно! — сказала Маркотта. — Знаєш, я мало розуміюся на літературі, але не маю сумніву, що це чудово. Здається, це дуже оригінальна, дуже рідкісна поема. Але я хочу запитати: для кого ти писав, кого має розчулити ця книжка? Мені здається, що якби я писала книжку, я весь час думала б про своїх читачів.

— Чудна ти! Я ж не знаю їх зарані! Вони з'являються потім. Якщо взагалі з'являються.

— Потім буде пізно, ти вже їх собі не вибереш. Якби я писала, я сказала б собі: я писатиму книжку для Ролана, для Тренберга, для батька. Книжка повинна сподобатися саме їм — людям, яких я найбільше люблю. Уяви собі, що твоя книжка сподобається тільки тим, кого ти не любиш. Це велике нещастя.

Ролан не насмілювався висловити її свою думку: «Ніхто не вибирає собі долю. Так само не можна вибрати книжку, яку будеш писати. Хіба дерево само обирає собі долю стати скрипкою? Хіба Рембо вибирав, бути йому чи не бути самим собою?» Але Ролан не на важився. Він відчував, що Маркотта має на увазі і власні турботи, і питання, яке сам Ролан боїться собі поставити. Вона ніби вгадала, що Тренберг ніколи не читатиме «Шевця Арістотеля», зрозуміла ту ніяковість, яка охоплювала Ролана при думці про власний твір.

Але коли юнак, занепавши духом, ладен був покинути роботу і спалити рукопис, Маркотта

продовжувала зовсім іншим тоном, перегортаючи сторінки товстого зошита:

— Як би там не було, видно, що зроблено дуже багато, тут вкладено і працю й талант. Треба, щоб тобі за це заплатили.

— О, якби мені пощастило видати...

— Божевільний! Адже для видавця, для книготорговців це такий же товар, як усякий інший. Я не хочу, щоб ти дозволив себе обікрайти!

Маркотта взяла олівець і папір, підрахувала разом з Роланом кількість написаних сторінок, кількість годин, проведених за писанням, вивела мінімальну погодинну оплату для молодого письменника, помножила цю оплату на коефіцієнт таланта і культури.

— Не забудьмо вартості паперу і друкарку.

Сміючись, вони підрахували, нарешті. Це була запаморочлива сума. Ролан мав саме стільки вимагати у свого майбутнього видавця.

— Ти розбагатієш, мій хлопчику! — вигукувала Маркотта. — Це колосально! А що ти мені купиш?

— А що ти хочеш?

— Я? Слухай, Ролане, є одна річ, про яку я мрію вже кілька років. У мене ніколи не було її. Але ти не смійся. Це капелюшок.

— Капелюшок? Тобі? — Для чого?

— Ти нічого не розумієш! Ти завжди бачиш мене в світері й старому плащі. Та коли я причепурюся, мій мілій, я виглядатиму не менш елегантно, ніж інші. Ось побачиш. Запевняю тебе, що мені потрібен капелюшок. Такий маленький, круглий, з пером.

— З пером! Маркотто, ти просто чудова! Обіцяю: на перші ж гроши за мою книжку купуємо тобі капелюшок.

— О, який ти мілій, який мілій!

Отак у них з'явилися спільні, хоч і маленькі мрії. Разом з цим міцніла їхня дружба. Вони зустрічалися майже щодня. Ролан узяв собі за звичку прямо з ліцею іти до Маркотти. Вони часто обідали разом, то у нього, то в неї або, коли мали трохи грошей, в маленьких бістро по сусідству. Товариство одне одного ніколи не набридало їм, тому Ролан з деяким сумом чекав наближення різдвяної відпустки: він вважав за свій обов'язок провести свято з батьками в Руерзі.

— Отже, ти мене залишаєш? — говорила Маркотта, прийшовши на Аустерліцький вокзал провести Ролана. Взявшись під руки, обое походжали яскраво освітленим пероном. — Знаєш, я дуже звикла до тебе.

Поїзд випльовував короткі струмені пари, весь вокзал був оповитий брудним туманом. Ролан піднявся у вагон, залишив чемодан в купе і підійшов до дверей, які уже зачинив хтось із службовців. Юнак знову відчинив двері і став на верхній сходинці, тримаючись за мідні поручні. Він був у габардиновому плащі

з поясом і в маленькому береті, одягненому набакир.

— Ти неначе справжній мандрівник, — смиючись сказала Маркотта.

Вилиці і вуста її зволожилися, очі блища-ли, вся вона так і сяяла крізь туман.

— А ти неначе яблучко!

Коли паровоз запихав і поїзд повільно ру-шив, Ролан раптом вискочив з вагона, щоб іще раз поцілувати Маркотту.

— До побачення! Поводься добре! — крича-ла трохи схвильована Маркотта, дрібними кроками йдучи за поїздом.

Ролан перехилився через поруччя і розчуле-но махав Маркотті. Там, на пероні, він дійсно залишав свого найкращого друга. Він почув ще, як Маркотта, склавши руки рупором, крик-нула навздогін:

— Приїди голосувати! Не забудь!

Коли поїзд набрав швидкість, її постать зникла в натовпі.

Ролан, звичайно, не забув про побачення, призначене на друге січня. За порадою Мар-котти він не без труднощів вніс своє ім'я у списки виборців по шостій окрузі, де прожи-вав уже рік і три місяці. Цього разу він ви-рішив неодмінно взяти участь у виборах. Про-тягом останніх тижнів Ролан регулярно читав газети, і у нього відкрилися очі на деякі по-літичні питання, почало складатися чіткіше уявлення про події та людей.

Рано-вранці, як завжди ніжно і схвильово-но, зустріли Ролана батьки. В добре натопле-ній іdalні з великою люстрою та двома плю-шовими кріслами, що нітрохи не змінилися, відколи Ролан себе пам'ятив, мати приготува-ла невеликий святковий сніданок, з якого в Парижі можна було б зробити три. Вона вста-ла на світанку, щоб змолоти каву і сходити за свіжим хлібом у сусідню булочну. На столі стояло масло, варення, круглий пиріг у чере-п'яній мисці, ковбаса, місцева шинка, сири різних сортів та на десерт манна каша з фрук-тами у цукровому сиропі.

— Іж, мій хлопчику, іж, — примовляла ма-ти. — Хочеш, я зварю тобі яечок?

Ролан ів охоче, з апетитом, одночасно від-повідаючи на безліч запитань стареньких бать-ків і намагаючись заспокоїти їх щодо свого життя в Парижі, роботи в ліцеї та Сорбонні, щодо своєї книжки, яку, можливо, випустить у світ відомий видавець Флоран.

— Чудово! — вигукував батько. Він натяг-штани та стару домашню куртку просто на-нічну сорочку. — Це ж слава! Це варто вченого-го ступеня!

Син відчував, що батьки мають усі підстави бути щасливими й гордими. Він волів би зро-біти для них набагато більше, та коли побачив, що біdnі старенькі батьки читають най-реакційніші газети і слухають по радіо лише урядові повідомлення, його охопив жаль та

докори сумління. Було вже запізно пояснювати їм те, що він сам тільки починав розуміти.

Тяжким і сумним стало для Ролана перебування в батьківському домі, коли він усе це зрозумів. Юнак намагався бути веселим, щоб не затмарити їм радість зустрічі, але уникав будь-яких розмов, що примусили б його висловити свій гнів і обурення. Він мовчав й похмуро спостерігав, як мати любовно готує сміхоторні посилки «солдатикам в Алжірі».

Тому Ролан волів розмовляти з батьком про морфологію і синтаксис або працював у своїй колишній кімнаті.

Напередодні виборів він повернувся до Парижа.

Мати Фредеріка, співачка Віржіні Баррель, яка в період між двома війнами була майже знаменитою, купила в долині Шеврез невеличкий будинок з клаптиком лісу, який вся родина називала парком. Баррелю бракувало коштів, щоб упорядкувати свій «маєток». Дім був старий, з камінами і фаянсовими пічками, проте ще придатний для житла.

Фред і Жаніна вирішили провести там відпустку, яку Флоран давав своїм службовцям наприкінці року. Жорж пообіцяв відвезти їх у Б'євр на машині. Вони захопили з собою Маркотту та маленьку Елен, до якої Жаніна відчувала все більшу прихильність.

Фред спочатку дуже стримано поставився до пропозиції запросити Елен. Він помітив, що дівчина носить на шиї золотий хрестик.

— Не знаю нудніших людей за цих католицьких дів.

— Ох, і дурний же ти буваєш. Вона чудова дівчина, а решта тебе не обходить.

Елен дуже зворушило запрошення Жаніни та її чоловіка; вона була дуже люб'язною і запропонувала, що буде топити печі, стелити постіль, готовувати їжу та ходити за покупками на село.

Вони розподілили між собою кімнати та обов'язки і весело вступили у володіння старим будинком. Кожен взявся до роботи, крім Маркотти, яка відшукала альбом фотографій та вирізки з газет із статтями про Віржіні Баррель, і більше ніщо вже її не цікавило.

Жаніна відремонтувала старий грамофон своєї знаменитої свекрухи і накручувала пластинки, що були в моді у 1925 році.

Пообідали дуже пізно, а потім іще засиділись перед полум'ям каміна, куди Фред усе підкладав величезні поліна. Було вже за північ, коли Жорж і Деніз вирушили до Парижа. А решта після їх від'їзду ще прогулялася по лісу.

Наступного дня, під час першого сніданку, розмова на кухні обернулася зовсім несподівано, і всі кинулися в дискусію, яка тривала протягом трьох днів.

— Дуже шкода,— нічого не підозрюючи, сказала Елен, яка раніше не знала принад-

ності таких короткочасних прогулянок за місто,— поверталися до Парижа через ці вібори.

Фред і Маркотта аж підскочили, ніби Елен зачепила їх особисто. Вони допікали бідну дівчину саркастичними докорами, аж поки вона не визнала недоречності свого зауваження. Та Маркотта і Баррель вже розійшлися і ніяк не хотіли спинялися. Обоє ніби відчули відповідальність за тендітний, але вже трохи скептичний розум Елен. Від виборчої політики вони перейшли до основ релігії, під'южували, підміняли одне одного, підтримуючи дискусію, нагромаджуючи аргументи. Елен ледве захищалася і здавала позицію за позицією.

— Ви нестерпні! Дайте їй спокій з вашими теоріями,— говорила Жаніна.

— Нічого, нічого, це мене дуже цікавить,— заперечувала Елен.

Дівчина говорила так не лише з ввічливості. Вона розуміла, що це, може, найкраща нагода в її житті розумно обговорити ті думки та переконання, які з дитинства були її прищеплені традиціями, до яких вона пристала з лінощів, але над якими ніколи не замислювалася серйозно.

— Ось бачите,— зауважував Баррель в тих щасливих випадках, коли вдавалося довести якийсь факт,— зараз вам не середні віки, і навіть ваш святий отець папа змушений направляти віруючим енцикліки з приводу обезболювання пологів.

— І змушений,— додавала Маркотта,— дозволяти монахиням носити спідниці-штані для їзди на велосипеді!

А тимчасом у кухонній раковині збирались гори брудного посуду. Ніхто ні на що не звертав уваги, їли що і як доведеться. Тільки Жаніна іноді ходила за покупками.

— Що принести? — питала вона.

— Сигарет!

Курили пачку за пачкою, поки Баррель пояснював переляканій Елен роль вишого духівництва у гітлерівській Німеччині. Воно служило молебни за перемогу фашизму і набирало військових священиків для батальйонів СС.

Коли Фред і Маркотта визнали, що зруйнували вже достатньо, вони взялися до побудови. Не так уже важко виявилося переконати Елен, що своїм соціальним станом, розумом і серцем — особливо серцем,— вона вже належить до лівих. Друзям залишалося лише де-шо розтлумачити дівчині, щоб довести достаточно свою правоту. Баррель витяг на світ власні куплети проти Мендес-Франса та перевозбреєння Німеччини, Маркотта ж ударила по постійних зрадах соціалістів.

Вночі 31 грудня вони майже не помітили приходу Нового року, бо саме піддавали рішучому осуду ганебну війну в Алжірі. Серед ночі Жаніна все ж примусила їх випити по стакану вина і цокнутися за Новий рік.

— Що ж, віп'ємо за хороші результати на виборах та за мир в Алжірі,— Фред ніяк не міг залишити цю тему.

Елен поглянула на них і подумала, що у неї ніколи ще не було таких друзів — близьких, доброчесливих, симпатичних. Її красиві світлі очі звернулися до Жаніни, до її чоловіка, вихрястого і сильного Фреда, до Маркотти, яка скрутилася калачиком у кріслі перед вогнем. І дійсно, всі вони бажали їй добра. Елен здалася:

— Згода. Я голосую з вами. Даю слово.

Фред і Маркотта аж підскочили від радості. Елен цілували, поздоровляли, ніби вона зробила справжній подвиг. Було вже три години ночі. Жаніна знову приготувала сендвічі, наповнила бокали. Нарешті, вони по-справжньому зустріли Новий рік.

У другій половині дня першого січня Жорж і Деніз приїхали за своїми друзями. Всі разом пообідали і навели порядок у будинку.

— Ну, як, добре відпочили? — запитав Жорж.

— Навіть носа не виткнули на вулицю. Зате завербували одного виборця.

Фред замкнув вікна і двері, вся компанія набилася у старенький Рено і через Кламарський ліс рушила в Париж.

Коли їх випереджала якась машина, Маркотта висувалася з вікна і кричала:

— Гей, ти! Пужадист!

Лічильна комісія розмістилася в одній із школ шостої округи. Товариші зустрілися у великому класі, стіни якого ще прикрашали географічні карти і таблиці з природничих наук.

Голова комісії, муніципальний радник партії МРП, був чоловіком років сорока із значком бойскаута в петельці. Важко було уявити собі, як цей чолов'яга у коротких штанах, білих шкарпетках та береті, з краваткою на ший скликав своїх хлоп'ят у загони.

Упевненим тоном голова прочитав надзвичайно заплутане положення про лічильні комісії, але було видно, що сам він добре обізнаний з цим документом.

— Голова, безумовно, цілком об'єктивний, — тихо промовив Боньє. — Він працював іще на виборах п'ятдесят першого року.

Майяр зустрів тут товаришів Барреля, його самого і Маркотту, якої не бачив ще після своєї відпустки. Дівчина здалека посміхнулася йому. Серед сторонніх всі вдавали, ніби не знають один одного. Проте коли голова викликав бажаючих розбирати і підраховувати бюллетені, друзі запропонували свої послуги і опинилися поруч, за трьома довгими столами, які займали все приміщення.

Спочатку відкритим голосуванням обрали голову комісії та двох секретарів, од-

ним із яких виявився Боньє, а другим — дружина Нодо.

На кожному столі лежали довгі розгорнуті аркуші лінованого паперу, розграфленого на стільки колонок, скільки було кандидатів на дільниці. Голова пояснив, що лічильники мають відмічати паличками у колонках кожний дійсний голос. Після цього палички підрахують. «Дитяча гра, — думав Майяр, — але від цієї гри залежить політика Франції і доля усіх цих хлопців».

Майяр опинився в центрі одного із столів поруч з двома чоловіками, навпроти Маркотти і ще однієї молодої жінки. Голова приніс і поклав на стіл два великих запечатані пакети з бюллетенями. Було вирішено, що Майяр читатиме їх угорі, чоловіки перевірять і класифікуватимуть, а обидві жінки заноситимуть результати у колонки. До роботи взялися спочатку повільно і обережно, зупиняючись на кожному прізвищі, на кожній операції. Потім рухи стали вправнішими — і справа пішла жвавіше.

— Список Дюпона — повністю! Список Гароді! Іще один Гароді! — оголосував Майяр таким голосом, яким ресторанні офіціанти замовляють страви на кухні.

Чоловіки одним поглядом перевіряли правильність даних, а жінки записували їх у свої колонки. Робота йшла повним ходом.

Іноді поставали спірні питання: то в одному конверті виявлялося два бюллетеня, то бюллетень було складено не так, як треба, то на ньому траплявся якийсь напис. Майяр показував бюллетень, і вся комісія приймала певне рішення. Деякі виборці вважали за необхідне висловити свої переконання у написах, які час від часу зачитував Майяр: «Хай живе де-Голль!» — або: «Ви всі ідоти». Комісія сміялась, анулювала бюллетень і переходила до діального. У сумнівних випадках зверталися до Боньє або до голови лічильної комісії, який весь час ходив від столу до столу.

Дуже скоро виявилося, що один із двох чоловіків, що сиділи поруч з Майяром, чіпляється до різних дрібниць. Він пропонував анулювати кожний бюллетень, на якому помічав хоч зайди цяточку. Мова йшла про абсолютно незначущі відмітки, іноді просто про чорнильні плями. Щоразу йому давали відкоша, але все це гальмувало підрахунок. Коли він знову висловився з приводу бюллетеня, складеного у вісім разів, ніхто не зміг приховати, що ця людина просто заважає.

— Слід було б анулювати цей бюллетень, тим більше що він комуністичний.

Весь стіл роздратовано накинувся на нього. Покликали Боньє, той доповів про інцидент голові. Упередженість цього типу та намагання фальсифікувати вибори було викрито на місці злочину. Його виставили з зала, пригрозивши притягти до карної відповідальності.

З цього моменту за столом Майяра склалася невимушена обстановка: неважко було зрозуміти, що всі тут однодумці, принаймні демократи. Тому молоді люди дозволяли собі жартувати на адресу пужадистів. Замість «Дюпон» говорили «Фредерік». Маркотта і Ролан вже більше не соромилися звертатись одне до одного на ти. Тимчасом довгі стовпчики паличок все росли.

О восьмій годині вечора на всіх столах продовжували розбирати нові й нові пачки конвертів з бюлетенями. Влаштували перерву, кожен пішов побалакати до сусіднього столу. Потім знову взялися до роботи.

Щоб бути присутніми при підрахунку голосів та дізнатися про рівень напруженості виборів, надходило все більше виборців. Публіка поглядала на таблиці зведенів і перекидалася окремими фразами з лічильниками. Пізно ввечері зайдли по-сусідському Жорж Ортелі з Деніз і чекали своїх друзів, спостерігаючи за їхньою роботою.

Уже зараз в межах однієї виборчої дільниці можна було приблизно визначити картину виборів: комуністичний список ішов першим, за ним — список Фредеріка Дюпона. Схоже було, що МРП втратила багато голосів, зате пужадисти одержали значно більше, ніж можна було чекати.

Біля одинадцятої години вечора можна було підбити підсумки. Попередні результати підтверджувалися. За кожним столом продовжувалися підрахунки; складені в маленькі пачки бюлетені лічили, перелічували, ще і ще звіряючи цифри. Нарешті, голова з допомогою обох секретарів відніс усі папки в мірю шостої округи.

Жаніна зайдла за чоловіком, і незабаром подружжя Баррелів, Жорж з Деніз, Маркотта і Ролан Майяр залишилися серед своїх. Ніч була гарна, результати голосування, наскільки можна було судити, — щасливі. Фредерік, дуже збуджений, запропонував:

— Ходімте до «Юма»!

Підхопивши під руки Жаніну та Деніз, Баррель потяг їх уперед по нічних вулицях, сьогодні пожвавленіших, ніж звичайно. Вони перейшли через Сену і по Луврській набережній попрямували до центра Парижа.

У Маркотти не було бажання довго чекати, і вона незабаром пішла додому. Ролан рушив слідом за нею.

— Хоч би для таких днів у мене було ради! — сказала молода артистка, вийшовши на

вулицю. — Паризьке радіо цілу ніч передає результати в міру їх надходження.

— Ходімо до мене. Я увімкну тихенько, щоб не заважати сусідам, але слухати можна буде.

Вони пішли холодними мовчазними вулицями, узявши за руки, щасливі товариством одне одного.

Хоча дощ уже давно пройшов, на вулиці, де жив Майяр, було ѹ досі мокро, і луна голосно повторяла хлюпаючий звук їхніх кроків, наче у льюху. Вони привітали дім, де жив Рассін, мансарду Бальзака, і Ролан штовхнув двері в під'їзд, заповнений, як завжди, велосипедами. В тиші піднялися вони по холодних сходах заснулого будинку, і їхні кроки знову глухо пролунали на кам'яних плитах коридора. Із водопровідного крана крапля за краплею дзвінко стікала вода. Ролан подув у ключ і відчинив двері.

Крізь слюдяне віконце у піцці ще виднілося жевріюче вугілля. В світлій мансарді було затишно. Ролан запнув завісою спіtnіле вікно, засвітив настільну лампу у вигляді свічника, включив приймач і настроїв його на Париж.

— Шарант-Марітім, — тихо оголосив диктор. — Список Ар'є, комуністичний, — 63 824 голоси, троє обраних. Список Шампено...

Маркотта простяглася на ліжку. Вона широко всміхнулася Ролану і поманила його рукою:

— Іди до мене.

Він спочатку сів поруч, потім ліг, обняв дівчину, почав пестити її волосся, ніжно торкнувся скронь кінчиками пальців. Маркотта притулилася до Роланового плеча і здавалася зовсім маленькою. Коли вона підняла до нього обличчя, він ніжно поцілував її очі і щоки біля вилиць, таких ніжних і тендітних. Він довго дивився на власне зображення в глибині її очей і був щасливий. Маркотта посміхалася. Ролан поцілував ці усміхнені уста, які любив з першого дня і які зараз тяглися до нього, трохи бліді, але такі принадні...

— В Греноблі, перший сектор, — продовжував диктор, — за попередніми підрахунками 166 884 бюлетені...

Але вони вже не слухали. Схвилювано стискалося серце Ролана, поруч швидко билося Маркоттине. Вони дивилися одне одному у вічі, не наважуючись говорити...

— Ти знаєш, я тебе дуже люблю, — довірі-

ливо сказала Маркотта Ролану цієї ночі.— У мене багато почуттів, багато ніжності до тебе. Але я ні за що не хочу тебе обманювати: ніхто не знає, що вже багато років я страшенно кохаю одну людину і нічого не можу з собою вдіяти. Ти не повинен на мене сердитися за це. І не треба до мене прив'язуватись, це не принесе тобі щастя.

Ролан мовчки, нерухомо слухав у темряві цю дивну сповідь і ніжно обіймав Маркотту. Ніколи вона ще не була так близько від нього і так далеко. Він заснув, сам не знаючи, яке почуття в ньому сильніше — радості чи горя.

ЗАСАДА В ПАЛЕСТРО

I

Ролан Майяр скористався зногоу перебування у батьків, щоб закінчити роман. Жаніна за допомогою Елен швидко передрукувала книгу й передала один примірник Жаку Шатену, завідуючому відділом рукописів. Через кілька тижнів, зустрівши Жаніну в коридорі, Шатен недбало кинув:

— З вашим приятелем Арістотелем, Жаніно, справа піде на лад. Враження таке, що це дуже добра книжечка.

Шатен удавав, ніби сам ніколи не читає рукописів і взагалі до літератури ставиться зневажливо. В нього було кому читати, і тому він передавав пану Флорану тільки цікаві рукописи, які можна давати до друку. Свого часу завдяки йому видавництво випустило дві-три книги, що мали гучний успіх.

Через кілька днів після розмови Шатена з Жаніною Ролан одержав листа за підписом самого пана Флоран-Лекутра, в якому той просив Майяра подзвонити в секретаріат, щоб домовитись про зустріч. Лист був ввічливий, але лаконічний. З нього не можна було зробити жодного висновку про долю книги. Ролан спершу подумав, що книгу забраковано, і зараз же побіг до Баррелів.

— Навпаки, все гаразд,— весело вигукнула Жаніна, поздоровляючи молодого автора.— Коли б ти його не цікавив, він би тебе не запросив так скоро. А втім, Шатен мені вже сказав, що твоя книжка хороша.

Ролан не поділяв цієї думки, але Жаніна взяла з нього слово подзвонити ранком наступного дня, що він і зробив. Він домовився про зустріч на післязавтра і протягом цього часу мучився сам і мучив своїх друзів.

— Не мороч нам голови,— говорила Маркотта,— в четвер дізнаєшся, що Флоран хоче тобі сказати.

Коли задзвонив будильник, радіо все ще продовжувалоти хо і монотонно передавати результати виборів. Перші ранкові підсумки явно показували, що кожний четвертий виборець голосував за комуністів. Розкуйовдженна Маркотта, почувши дзвоник будильника, щось пробурмотіла, лежачи долілиць у ліжку, і зараз же знову заснула.

«От дійсно кішечка, що несхожа на інших»,— подумав Ролан. Він обережно, щоб не розбудити, поцілував дівчину, підклав дров у пічку і навшпиньках вийшов з кімнати, подумавши, що для нього починається справді Новий рік.

ЧАСТИНА ДРУГА

В цей самий четвер, поснідавши у ліцеї Людовіка Великого, Ролан прийшов додому, чисто виголився, одягнув свою найкращу білу сорочку й синій двобортний костюм і пообіцяв собі ще раз — тепер уже з більш реальною надією,— що скоро замінить його іншим, однобортним, антрацитового кольору, пошитим на замовлення, як у Барреля. Ролан трохи спізнився через Маркотту. Коли юнак зайдов, вона висловила своє невдоволення його святковим виглядом.

— Побачить він тебе у новісінькому вбранині — і не дасть ні шеляга! Я одяглась б як найгірше.

Невважаючи на її дорікання, Ролан радів, що Маркотта поруч. Піднімаючись бульваром Монпарнас, він стискав руку дівчини, як талісман, що має принести їйому щастя. Вони зайдли в бюро, де працювали Жаніна та Елен, і мадемузель Ганіго по внутрішньому телефону сповістила патрона про прихід пана Майяра. Флоран майже відразу прийняв автора.

В супроводі Жаніни Ролан піднявся на другий поверх. Молода жінка привела його у кінець коридора до високих і дуже вузьких дверей, на яких дрібними скромними літерами було написано: «Приватний вхід». Ролан почував себе аж надто незручно. Для хоробрості він поцілував Жаніну.

— Справа вигорить, ось побачиш,— сказала вона.— До скорого побачення.

Чийсь низький голос протяжно промовив: «Увійдіть»,— і Ролан відчинив двері. Всю простору кімнату заповнювали широкі бюро і маленькі столики, на яких в безладді було навалено безліч досить та рукописів. У глибині кімнати сидів пан Флоран-Лекутр.

— А, Ролан Майяр, добрий день.— Голос у видавця був могутній та урочистий, манери світські.— Дуже щасливий з вами...

Він підвівся і пішов назустріч Ролану, але, обминаючи один із столів, спіtkнувся і, скинувши стопку папок, упав навколошки на килим, просто під ноги Майяру. Флоран-Лекутр

був чоловіком років шістдесяті, ограйдним і дуже високим на зрост, тому в цій сцені не було нічого комічного. Ролан зніяковів. Він кинувся до Флорана, допоміг йому підвистися та сісти у велике крісло біля письмового столу.

— А, чорт,— потираючи коліно і насили розгинаючи ногу, повторював видавець,— а, чорт!

— Вам дуже боляче? Може, покликати когось? — питав Ролан.

Флоран засукав холошу над тонкою шовковою шкарпеткою і дивовижною підв'язкою. На білій літці не було жодної волосинки. Він розтирав коліно, обмачував колінну чашечку. Нарешті встав і, шкотильгаючи та спираючись на столи і крісла, пішов на своє місце.

— Сподіваюся, ніяких ускладнень не буде. Ale ж це справді безглаздя! Так про що ми говорили? Ах, так! Ваша книга, Майяре, дуже добра. Я прочитав її, повірте мені, з великою насолодою. Це так витончено, так дотепно. A як написано! Ви справжній художник, мій мілій... Ви розумієтесь на музиці? Як на мене, то ваша книга — це ж Дебюсі. Це...

Флоран знову заговорив підкresлено світським, звичайним тоном, супроводжуючи свої слова чудернацьким жестом, ніби він однією рукою згортає невидиму сигарету. Проте це не заважало молодому авторові оцінити втішні слова видавця.

— Цей персонаж, швець ваш, Арістотель, із своїм поливальним шлангом — це так ча-рівно! A опис садка... Подивіться, ось ваш рукопис у мене на столі... Коли вранці прокидаються квіти...

Ролан відчув уколи розчарування, радість його затімарилася: саме від цих рядків за-снув Тренберг.

— Ах, так, ось воно,— знайшов нарешті видавець і почав читати своїм глибоким голосом: — «Іноді в тиші коливалися тіні квіті...»

«Для кого він писав?» — ах, це нестерпне питання Маркотти! Щоб зробити приемність пану Флоран-Лекутру і таким, як він? Цієї миті видавець поклав рукопис на стіл і заговорив швидко, різко змінивши тон:

— Отже, коли не заперечуєте, я беру ваш рукопис, так, беру. Зараз кінець січня. Лютий, березень. Я можу видати книгу на початку квітня. Ви, мабуть, помітили, що в нашому видавництві не люблять зволікати. Отже, згода? — спітав він, кинувши на рукопис погляд співучасника. — Може, вам потрібні гроші? Я знаю, що ви працюєте в галузі освіти.

У папці вже лежав готовий договір на ім'я Майяра. Флоран-Лекутр простяг її Ролану і дав можливість уважно ознайомитись.

«Сто тисяч монет,— міркував Майяр, неспроможний прочитати ні слова.— Майже чотиримісячне утримання. Фантастично!» Його батько ніколи в житті не одержував такої су-

ми за раз. Не роздумуючи, Ролан підписав.

— Це, знаєте, типовий договір,— пояснив Флоран,— в ньому немає нічого нечесного. Процент звичайний, прогресивний... — і, не стримавшись, додав: — Сподіваюся, ви не вчили так, як декотрі молоді люди, які надсилають рукописи одразу трьом чи чотирьом видавцям? Це безглаздзо, вони думають, що виграють час, а справді гають його.

— Ні,— відповів Ролан,— я прийшов прямо сюди.

— Чи можна спитати, чому?

— Бачите,— відказав Майяр, трохи зніяковільний,— мені подобаються книжки, видавані вашою фірмою...

— Ось воно що! Які, наприклад?

— Тобто я хочу сказати, що вважаю їх дуже привабливими зовні. Жовта обкладинка, зелені літери — все це надає шикарного вигляду...

Флоран-Лекутр звів брови: слова Майяра видавали виняткову наївність. «Невже я натрапив на дурня?» — подумав він. Флоран-Лекутр образився: стільки років відшукував він письменників з талантом, а тут виявляється, що його книжки подобаються лише «зовні».

— Звичайно, я читаю їх,— промовив Майяр, розуміючи власну незграбність.— Мені, наприклад, дуже сподобалася, гм... знаєте...

Провал! Провал пам'яті. Так іноді буває в акторів при виході на сцену. Ролан не міг пригадати жодного автора, жодної назви із колекції Флорана. Він нервував, марно силкуючись це зробити, кидав погляд на довгі полиці, що бігли вздовж стін, ущерть переволнені жовтими книжками видавництва. Флоран дав йому цілковиту можливість безпорадно борсатись у порожнечі, продовжуючи жорстоку мовчанку. Нарешті, Ролан учепився за рятувальний круг:

— Я також друг Жаніни Баррель,— пропонував він.

— Ах, так, маленька пані Баррель,— якось презирливо обізвався Флоран. Йому наче не сподобалось, що його автори водять знайомство з персоналом видавництва.

— Чекайте, що мені про неї говорили? Здається, її чоловік — комуністичний агітатор?

— Її чоловік — чудовий хлопець,— заперечив Ролан.

— Не маю жодного сумніву, мій дорогий. Ale ж комуніст, чи не так?

— Так, він комуніст.

Бачите, якби комуністом були ви, мені б це ніскільки не заважало. Навпаки, я мав би можливість продавати книжки в країнах Сходу. Дехто з моїх колег загрібає там золото. Ale видавець — такий самий хазяїн, як і всякий інший. Річ у тім, що в мене зайнято близько двохсот чоловік, коли рахувати склад-

ських робітників, шоферів, розсильних. Я змушеній бути особливо уважним.

Ролан був у відчай. У нього з'явилося відчуття, ніби він зрадив шоферів Флорана, Жанніну, яка першою читала його книгу і якій він зобов'язаний тим, що сидів ось тут, у простому кабінеті патрона, куди вона сама, певно, ніколи не заходила.

— Я вам уже, мабуть, набрид із своїм клопотом,— вів далі Флоран.— Ах, дорогий мій, ви поет, ви живете в чудовому світі квітів і птахів, я заздрю вам, повірте мені. Ніколи не залишайте цього світу і завжди пишіть нам чарівні книги... Зараз вас проведуть до бухгалтерії.

Він натиснув на кнопку, і новий автор фірми «Флоран-Лекутр» слідом за своїм дос্যе рушив у інший відділ контори.

Одного разу Тренберг і Жозіана помітили біля свого маленького корабля молодого не-знайомця в плащі, який, тримячи від холоду, походжав набережною. Побачивши, що вони зійшли на парусник, юнак кинувся слідом.

— Скажіть, це ви Жан-Люк Тренберг? Ах, мсьє Тренберг, ось уже три дні я вас усюди шукаю!

Він без запрошення увійшов до каюти і став пояснювати: він журналіст і секретар Гектора Бертом'є, директора «Сенсації».

— Що це за «Сенсація»? — з великом недовір'ям у голосі запитав Тренберг.

— Ви не знаєте? Це ж один із найбільших французьких тижневиків,— гордо відповів журналіст.— Наш тираж досягає шестисот тисяч примірників!

— Гм, тоді це має бути досить підленький журнальчик!

Жозіана сміялася, усе більше захоплюючись своїм другом. Молодий журналіст вважав за краще не сердитися. Він сів на лаву навпроти Тренберга, запропонував сигарету і продовживав. Пан Бертом'є випадково прочитав гумористичне оповідання про подорож, яке Жан-Люк для розваги написав угорах. Воно щойно з'явилося в журналі його товаришів по фахультету. В захваті від цього твору, директор «Сенсації» зажадав якнайскоріше побачити автора.

— А що, ваш директор читає «Папірус»?

— Він читає все. Коли б я вас не знайшов, він би виставив мене за двері, будьте певні.

— Тоді він просто недоумкуватий, ваш Бертом'є.

Секретар погодився, що Бертом'є — досить орігінальна людина, і забажав негайно у своїй машині доставити Тренберга до шефа.

— Справді? — посміхнувся Жан-Люк.— Здається мені, що всі ви там трохи скидаєтесь на нього. Скажете, ні? Можете передати, що я подзвоню йому по телефону.

Ця подія анітрохи не здивувала Тренберга. Та коли Жан-Люк через два дні побував у

клубі журналістів, де дізвався від товаришів із «Папіруса», що «Сенсація» справді купила його оповідання і навіть по високій ціні, він подивився на справу зовсім іншими очима.

— Ніхто не знав, де тебе спіймати,— сказав секретар «Папіруса».— Ми подумали, що зробимо добре, коли самі домовимось за тебе.

— Молодці,— з виглядом вельможі відповів Тренберг, мацаючи банкноти. Ні він сам, ні «Папірус» ніколи не одержували такої значної суми.

Жан-Люк і словом не прохопився про свою зустріч з журналістом, але в «Сенсацію» поздзвонив. Там відповіли, що пан Бертом'є дуже хворий, та все ж прийме його завтра у себе дома о п'ятій годині.

Директор «Сенсації» жив недалеко від Марсового поля в розкішному особняку сучасного стилю. Слуга-індокитаєць у білій куртці відчинив Тренбергу і повів його по білих сходах до кімнати із світлими стінами. Кімната скидалася на велике горище без перегородок і дверей; красиві круглі вікна були пробиті просто в стелі. Усю підлогу вистилав товстий червоний плюш. В одному кутку стояло величезне вкрите хутрами ліжко, в глибині якого, спираючись на чотири подушки, лежав маленький панок у піжамі з великими окулярами на носі.

— Я хворий! — закричав він, ледве Тренберг увійшов, і з широкими патетичними жестами додав: — О-тру-їв-ся! Чуєте, о-тру-їв-ся! А все через ці вагони-ресторани! Вони бажають мені смерті! О, я добре знаю чому! Сідайте, молодий чоловіче. В п'ятдесяти другому році я їх атакував у «Сенсації»! Але ж це мое право, хіба ні? Це мій обов'язок журналіста! Я їх доб'ю, розорю! Чуєте, розорю! Це отруйники, вбивці! Але я пильную! Я борюся за допомогою моого журналу. Борюся ось уже десять років. Я атакував вагони-ресторани. Я перший, молодий чоловіче! Я атакував автомобільні сигнали. О, скільки людей виступало тоді проти мене! Але чи знаєте ви, що шум втомлює, виснажує, вбиває?

«Гадаю, що скоро відчуло це на собі, коли він отак горлатиме», подумав Тренберг. Цей маленький чоловічок страшенно дратував його, він не вставив ще жодного слова, хоч йому дуже кортило запитати: «А ти боровся проти війни в Індо-Китаї? Борешся проти війни в Алжірі? Чи це, може, не вбиває?»

— ...а мої шістсот тисяч читачів підтримують мене, підбадьорюють, вони вдячні мені. Так-так, вдячні. Коли я зустрічаю домашніх господарок або ремісників — простих людей, — вони вітаються зі мною: «Добрий день, мсьє Бертом'є». Сартр, Камю і всі інші можуть котитися під три чорти. Іх ніхто не знає. Зараз Сартр створює журнал, щоб писати Камю, а Камю — щоб відповідати Сартру. Кра-

ше б листувалися собі по пошті, як усі люди. Ви знаєте, для чого я видаю свій тижневик? Я це роблю для Франції, мій хлопчику.

«Ну, треба тікати, подумав Тренберг.— Навіть у Французькій Академії Наук я ніколи не бачив такого комедіанта».

— Зачекайте, зачекайте,— продовжував маленький панок, наче бажаючи попередити рух Тренберга.— Зараз доберемося до нашої справи. Зараз доберемося. Не думайте, що я правлю теревені. Я знаю, куди йду... Моєму журналу потрібні думки, фотографії, малюнки, тексти, сила текстів. Трапляються тижні, коли мені самому доводиться писати по чотирнадцять текстів для одного номера. А чому, запитаете ви? Бо читачі вимагають «сенсаційного». Щотижня шістсот тисяч читачів вимагають «сенсації». Чому? Тому що «Сенсація» сенсаційна. Ми виготовляємо сенсаційне, як інші — крем для взуття. Чому я кинувся за вами, молодий чоловіче? Вам цікаво знати, га? Чому я, Гектор Бертом'є, директор «Сенсації», змушую розшукувати незнайомого хлопця тільки через те, що він надрукував чотири сторінки у студентському журналі? Зараз поясню. Тому що ви володієте почуттям «сенсаційного». Ви зробили сенсаційне з нічого, зуміли написати репортаж про ніщо на яхті, яка стоїть на причалі, в той час коли інші перетинають океан, носять вечірній костюм, грають на роялі — і нічогісінько не можуть узяти з усього цього. І от що я сказав своїм співробітникам, прочитавши ваш текст: «Не можна не захопитися! Мені потрібен цей хлопець, відшукайте мені його, бо коли він таке зробив із нічого, то що ж він може зробити, коли йому дати щось?» Я ставлю на вас, молодий чоловіче... Є журналісти, які чекають усе життя, щоб поїхати на репортаж. Вас же я лише питую: куди ви бажаєте іхати? Я ніколи не помиляюся. Ви природжений репортер. Говоріть же. Я хочу почути вашу думку.

Бертом'є замовк. У кімнаті стало тихо, наче хтось виключив гучномовця, який горлав так, що слів не можна було розібрати. Раптова тиша чомусь збентежила Тренберга, але він не розгубився.

— Мене цікавить одна тема,— почав він спокійно і дуже виразно,— що завжди привертає загальну увагу, і не десять років, а п'ять тисячоліть. Між іншим про це не говорять — не сміють. Це — магія. Так, магія існувала і далі існує в серці нашої цивілізації. Ось, наприклад, у Бразілії. Біля підніжжя будинків Ріо-де-Жанейро, на тих самих пляжах, уздовж яких молоденькі стюардеси із панамериканської авіакомпанії катаються на велосипедах, вночі відправляються чорні меси. А на світанку тут можна знайти недогарки, зарізаних птахів, сліди дитячих ніг, фотографії вкритих кров'ю молодих у білих фатах. Іноді, коли...

— Чого ж ви чекаєте? — заволав раптом Бертом'є, і заметувшися на своєму великому ліжку, сіпаючись, наче механічна лялька.— Виїздіть! Швидше! Ви уже мали бути в літаку, нещасний! Пройдіть у контору! Негайно, хутчіше! Поспішайте! Я зараз подзвоню, щоб цієї ж миті вас відправили в Бразілію. Хочете грошей? Вам іх дадуть. Але виїздіть скоро! Забирайтесь, забирайтесь, хай вам біс!

Жорж Ортелі із своєю доброю посмішкою повідомляв товаришів про скоре одружження з Деніз. Він запрошуував усіх на «відчайдушну гулянку» 14 березня, хоч і не знов ше, куди саме.

— Так воно краще,— говорив він, ніби виправдуючись,— усі будуть задоволені.

Друзі вважали думку чудовою і добряче плескали Жоржа по спині. Спина Жоржа дуже годилася для цього. Схоже було, що хлопцеві посміхнулося щастя.

Після того, як друзі поздоровляли молодих, наречений відвідав кожного вбік і конфіденційно сповішав:

— Тут ось у чому річ: Деніз чекає дитину. Для нас це дуже важко...

Жорж не мав потреби говорити більше, щоб кожен уявив себе на його місці і зrozумів становище. Ортелі не міг дозволити собі обзаводитись дітьми, поки не відбуде військову службу, тим більше, що служити доведеться, очевидно, в Алжірі.

Жорж розвивав свою думку: на операцію Деніз потрібні шістдесят тисяч франків — батькові говорити не можна — отож він просить друзів, які хотять піднести весільний подарунок, взяти участь у витратах.

Всі дуже добре розуміли. Майяр дав двадцять тисяч франків з грошей Флорана. Баррелі, в яких майже нічого більше не лишилося, дали одну з останніх великих купюр. Маркотта запропонувала останню зарплату, одержану на радіо. Вирішено було поговорити з маленькими Романо, в яких кишені завжди повні грошей, з Туваром, з Марзіном. Отже кінець кінцем необхідна сума збереться.

В останню суботу січня Жаніна Баррель дуже рада була побути дома з чоловіком і доночкою. Вона вимила волосся і, зав'язавши голову волохатим рушником у вигляді тюрбана, крутилася по квартирі в халаті. Фредерік розташувався у їdalні, де на круглому столі майстрував із шматочків чорного картону, обрізків матерії та коробочок з-під сірників макет декорації до п'єси елизаветинських часів, яку дуже хотів поставити.

— Чи нема в тебе чого-небудь, щоб зробити щогли? — запитав він у дружини.

Цієї миті хтось подзвонив, і Жаніна поспішила до дверей. Вона повернулася з рекомендованим листом.

— Нічого не розумію. Це від Флорана.

Напередодні вона пішла з контори о шостій годині, але ніхто і словом не прохопився ні про який лист. Вона кваліво й незграбно розірвала конверт і витягла звідти невеличку пачку паперів, складених четверо: в дуже офіційному тоні генеральний директор видавництва доводив до відома пані Баррель, що в зв'язку з скороченням персоналу, призначеним на 1 лютого, він змушеній ліквідувати її посаду секретаря-друкарки. До листа було додано характеристику, дані про останні виплати зарплати, чек на суму вихідної допомоги та звичайної грошової винагороди. Все було цілком правильно й оскарженню не підлягало.

Та від усього цього пекуча образа була аж ніяк не меншою. Як насмілилися ці люди звільнити її заочно, ніби хвору на проказу, коли вона протягом двох років день у день працювала на них! Молода жінка ні на мить не повірила в «скорочення персоналу». Фірма процвітала, і Жанін було добре відомо, що, навпаки, невистачає людей виконувати всю роботу.

— Це піdstупи старої Ганіго. Вона хотіла-що могла вигадати!

Фредерік мовчки розібрал макет і звільнив стіл одного начиння. Не кажучи ні слова, він кілька разів пройшовся по кімнаті, поки Жаніна так само мовчки, з почуттям великої гіркоти перечитувала лист про звільнення.

— Добре, що я хоч устигла проштовхнути Роланову книгу.

Фред мовчав, і вона запитала:

— Ти вважаєш, що я мушу працювати до кінця місяця?

— І не думай! Ти більше не переступиш поріг цієї лавочки.

— Але я мушу забрати свої речі! Та й попрошатися треба.

— А вони? Хіба вони з тобою прощаються? Ні, не підеш. А які там речі?

— Дрібнички. У мене там щітка для волосся, губна помада, кілька книжок. Ах, так! Іще робочі черевички, голуба хусточка і...

Перелічуючи такі звичні предмети, вона раптом зрозуміла, що означала для неї контора.

— Всі ці дрібниці нічого не варті,— вирішив Фред.— Та зрештою, Елен принесе їх. У цій справі добре те, що ти зможеш хоч трохи перепочити.

— Звичайно, плакати не стану. Коли я згадую про Ганіго... Як вона отруювала нам життя! Тільки знаєш, старий, ми з цим чеком не дуже розгонимося. Ми заборгували за газ, маємо сплатити по рахунку дантисту...

— Знаю, знаю. Та нічого, якось викрутимось. Ти в них під дверима не плакатимеш.

І все-таки в понеділок уранці Жаніна відчула себе зовсім розгубленою, через те що їй

не треба було йти на роботу. Молода жінка ніби нагло опинилася перед безоднею. Вона весь час питала себе, чим же заповнити низку довгих днів, що маячила попереду. Вона боялася, що не зможе займатися цілий день тільки дитиною. Фредерік примусив Жаніну залишитися в ліжку і сам приготував перший сніданок. Потім він пішов, попередивши дружину, що йде зустрітися з Треж'є.

Старий актор Рауль Треж'є, котрий років тридцять працював у паризьких театрах, а недавно так невдало погодився грati роль короля в п'єсі Барреля, мав безліч знайомих і завжди робив усе можливе, щоб зарадити своїм товаришам, які потрапили в біду. Тепер він займався тим, що з одним компаньйоном, таким самим старим артистом, як і він, влаштовував невеличкі турні по провінції, в які запрошуував з собою молодих акторів, згодних їздити у відкритому автобусі, і за півтори тисячі франків на день виставляти перед школями «Скупого».

Коли Фредерік пояснив Раулю Треж'є, що ладен грati у будь-якій п'єсі, старому стало дуже неприємно; зараз він не міг нічого запропонувати.

— А що якби ти спробував зустрітися з Марзіном?— порадив Треж'є.— Останнім часом він багато працював у кіно, і тепер у нього завжди є щось про запас.

Баррель побіг до Марзіна, і хоч було вже пізно, застав його ще в ліжку. Ніхто не знав, як це йому вдавалося, але Марзін завжди був при гроших і жив розкішно. Нещодавно він придбав собі маленького автомобіля марки «МЖ», яким любив похизуватися. Марзін у кашеміровому халаті сам відчинив Фреду і прийняв його якнайлюб'язніше. Вони разом зійшли перший сніданок, що складався з апельсинів та чорної кави, і Баррель у двох словах розказав Марзіну про свої неприємності.

— У мене є на прикметі дешо, що могло б поставити тебе на ноги,— мовив Марзін. Він провів долонею по своїх чорних кучерях і повільно погладив скроні.— Мені трохи незручно говорити тобі про це...

— Та чого, кажи! Коли в моїх можливостях...

Марзін пояснив Баррелю, що він у дуже дружніх стосунках з Віолеттою Кампінчі, директором «Театру Габріель» і що він допомагає їй зробити відомим нове кабаре, щось на зразок дуже шикарного нічного клубу — бар і ресторан водночас,— де після спектаклів могли б зустрічатися актори, бомонд, весь Париж. Клуб має відкритися за кілька днів, і там потребують молодого тямущого швейцара, який міг би привітати відомих осіб, називаючи їх на прізвище.

— Паскудне ремесло. Саме тому я й вагався пропонувати тобі,— тепло сказав Марзін.— Ти відчиняєш дверцята, зустрічаєш при-

булих, вказуєш місця іхнім таратайкам. Але там можна загрібати грошики. Особливо на початку. А потім кинеш.

— Гроші? Це що ж, чайові? — спитав Фред.

— Цілком природно. Віолетта, звичайно, призначить тобі невелику платню, тижневу або місячну. Але це й порівняти не можна з чайовими.

Фред устав і, заклавши руки в кишені, заходив по маленькій студії.

— Піду погодлюся,— сказав Марзін.

Він вийшов у ванну кімнату, залишивши Барреля в роздумі.

Як усе це важко! Він, Фредерік Баррель, який здійснив одну з найкращих постановок п'ес Гарсії Лорки, якого так зустрічали і шанували за кордоном, змушений заробляти на життя, відчиняючи дверцята автомобілів та простягаючи руку! «Париж, столиця мистецтва й літератури!» — гірко подумав Фред. На нього, який носив на сцені туніку Цезаря та оливкового кольору фрак Робесп'єра, збираються зараз нап'ясти ліvreю тітоньки Кампінчі!

— А фірма видає формений одяг? — запитав він через двері.

— Звичайно,— сміючись відповів Марзін; обличчя його було вкрите мильною піною.— Кашкета теж!

«Який сором! Який сором!» Але Баррель краще, ніж будь-хто, зінав, що соромно повинно бути не йому, а тим, хто примушує артиста працювати швейцаром, хто робить із Парижа столицю занепаду, пихи, несправедливості.

Через три дні, коли Францію затопила хвиля жорстокого холоду, Фредерік у форменому кашкеті, білих рукавичках, бездоганній ясно-блакитній ліvreї, під яку одягнув дві сорочки і два вовняні пуловери, біля входу до «Клубу Габріель» чекав перших гостей мадам Кампінчі. Хазаяка клубу була близкуючою жінкою, яка завдяки постійним зустрічам з акторами і режисерами стала трохи розумнішою, ніж до неї подібні.

Запнута по самі вуха в норкове манто, взута проти всяких правил у маленькі підбиті хутром чобітки, вона робила огляд свого нового дітища з суворістю наполеонівського полковника.

— Бідне мое кроленя, ти скоро злинєш від холоду,— кинула вона, проходячи повз Фредеріка і поплескуючи його по спині.

Вона не боялася, що холод буде страшний для її клубу. Мадам Кампінчі добре знала парижан і була певна, що снобізм примусить їх знехтувати сибірською температурою, щоб з'явитися на світському вечорі. І справді, годині о восьмій почали під'їджати перші машини.

— Виходь, а я поставлю машину,— говорів

рили кожного разу своїм супутницям чоловіки, ніби повторюючи слова ритуалу.

Цієї міті з'являвся Фред, відчиняв дверцята, вітав прибулих. Більшість з них він пізнавав, і це полегшувало завдання.

— Добрий вечір, мсьє Таверньє,— говорив він, скидаючи кашкета.— Добрий вечір, мсьє Флеріо! Добрий вечір, мсьє Рібейрак! Ваші місця ліворуч, під пальмою.

Коли жінки були самі, Баррель пропонував свої послуги.

— Добрий вечір, мадам Дув. Я зараз поставлю вашу машину.

Звичайно йому дозволяли це зробити, і він бігцем приносив ключі, поки дами скидали свої хутра в гардеробній.

— Ви потім подасте мені машину? Адже на вулиці такий холод,— просили вони.

Фред побачив, як із таксі вийшов Андре Мейрак, «хазяїн» Жоржа, надзвичайно елегантно одягнений. Трохи згодом показався директор «Сенсації» Бертом'є. Баррель уже зінав пригоду з Жан-Люком Тренбергом і не міг стриматись, щоб не посміятися з маленького чоловічка.

— Добрий вечір, мсьє Бертом'є,— сказав він, скидаючи кашкета; відчинив дверцята й допоміг прибулому зняти хутряну шубу.— Ваш останній номер справді «сенсаційний».

Бертом'є обернувся, пильно глянув на нього крізь окуляри, потім зняв їх, щоб краще роздивитися, і, не кажучи ні слова, витяг із кишені бумажник, взяв купюру в тисячу франків, широко розгорнув її і простягнув Баррелю.

Перші Фредерікові чайові були королівські. Він мусив визнати, що ніколи так легко не заробляв грошей.

— Це не заради ваших прекрасних очей,— промовив Бертом'є,— а щоб ви підписалися на журнал.

Він повернувся до Барреля спиною і пішов по сходах у клуб.

— «Щоб я підписався на журнал»,— повторив Фред.— Оце так дотеп! Треба неодмінно розповісти Тренбергу.

А люди все йшли та йшли, закляклі, але байдорі, і холл поглиняв їх усіх. Баррель уже зрозумів, що йому доведеться бути якнайлюб'язнішим під час роз'їзду. Він намагався сумлінно виконувати свою роботу і зустрічав запрошених якомога краще.

Година пік розпочалася десь близько півночі. Прибували не якісь незначні людці, що збиралися після театральних спектаклів. Фред бігав ліворуч, праворуч, відчиняв одні дверцята, зачиняв інші, входив у вестибюль, вискачував назад, направляв машини, зупиняв таксі — і так заклопотався, що не зінав уже, коли йому зімати кашкета, коли одягати. Він збився з ліку, скільки вже набрав чайових, йому здавалося, що всі навколо зачаровані його послугами і тому такі щедрі; жодного разу він не одержав менше за сто

франків, купюри по п'ятсот франків теж не були рідкістю. Він чув, як роздуваються і важчають кишені його ліvreї, як вони брязкають при кожному швидкому русі.

Далеко за північ прибула в супроводі своєго чоловіка красива дама з сріблястим волоссям. Вона вела чудового білого песика з великими сумними очима, схожого на пухнасту квітку бульденежу.

— Я мушу доручити вам Сократа. Мое золотко вмирає від холоду. Будьте з ним ласкаві.— Голос у жінки був дуже ніжний, а погляд надзвичайно доброзичливий.

Разом з поводком дама вклала в руку Фреду тисячофранкову купюру, згорнути увосьмеро. Баррель мислено пообіцяв бути люб'язним за тисячу франків, але пес йому заважав, і Фред зачинив його в чоловічому туалеті, де той міг каляти скільки завгодно.

— Не будь дурнем, га, Сократе? — порадив Фред і піднявся у хол.

Нарешті з'явилися зірки першої величини, найяскравіші на небосхилі кіно і театру. Мадам Кампінчі вдалося близькуче здійснити свій задум. Коли не зважати на температуру, можна було подумати, що це відкриття фестивалю в Каннах.

Ці люди були настільки відомі, що швейцару не давали менше як тисячу франків. Марзін мав рацію. Коли спростила щовечора посуватимуться так, як сьогодні, то, за підрахунками Барреля, він скоро спромігся б придбати собі палац десь у провінції.

Почався роз'їзд, але багато хто ще тільки приїздив. Фред знову уже напевне, що, незважаючи на цілковиту прихильність поліцейської префектури до мадам Кампінчі, всі місця стоянок повні вщерть. Він не міг навіть уявити, який величезний натовп зібрався унізу, в барах і в ресторані. Проте ця штовханина задоволенняла всіх: і хазяйку, і відвідувачів, і персонал. Баррель неухильно виконував свою роль, не перестаючи низько вклоняється.

Красива дама вийшла з бара годині о другій ночі. Фред вчасно помітив її і побіг відв'язати Сократа.

— Він не дуже надокучив вам? — спитала вона так сердечно, ніби в неї справді було серце.

— Анітрохи, мадам,— відповів Фред.— Сократ — дуже мілій песик.

Чоловік, очевидно, не помітив раніше, що дружина дала вже молодому швейцару гроші, і простяг Фреду ще п'ятсот франків.

«Поки що це — найщедріші клієнти. Хотів би я знати, хто вони?»

В ту саму мить, коли він уже збирався відчинити їм двері, увійшли дві молоді жінки. Обличчя їх занімали від холоду. Одна з них, вітаючись з подружжям, що якраз виходило, відрекомендувала мимохідь своїй супутниці:

— Ви не знайомі з моїм видавцем? Месьє Флоран-Лекутр. Мадам Флоран-Лекутр.

Фредеріка ніби хто вдарив. Отже, то він, хазяїн Жаніни, що викинув її за двері, як не потрібну річ, і якому це не завадило витратити за один вечір у «Габріель» місячний заробіток друкарки! І саме йому, чоловіку Жаніни, ці люди платили, щоб він дивився, як мочиться їхній пес!

«Прокляття! Прокляття! — повторював Баррель. Він почував, що червоні від люті і, вперше у житті, — від сорому. — Це вже занадто мерзенно, занадто огидно!»

Фред скінчив роботу з ненавистю в серці. Найбільше він ненавидів найщедріших.

II

Настиали такі холоди, що Маркотта мусила відмовитися опалювати своє ательє. За добу термометр упав на двадцять градусів, по всій Франції ріки вкрилися кригою, поїзди зупинилися, а в Парижі бідняки, яких повігували з коридорів метро, замерзали вночі на тротуарах.

Молода артистка вирішила на період холодів переселитися до Ролана Майяра, де становище було коли не цілком надійним, то принаймні стерпним. Водопровідні труби попопалися по всій вулиці, з дахів звисали кати.

скади гігантських бурульок. На поверхні, де жив Майяр, смерділо із забитих убираєнь, водопровід теж не діяв — труба, обгорнута ганчірками та соломою, мала вигляд крижаної брили, що виросла просто на підлозі. Вкритий шаром паморозі, шиби стали непрозорими. Та в мансарді було тепло, день і ніч гула заливна пічка, навколо якої Ролан розтоплював у мисках лід. Існувати можна було.

Ролан і Маркотта жили дружно. Ще в жовтні Маркотта відмовилась була після кількох репетицій від маленької ролі в п'єсі, яка мала значний успіх на Монпарнасі, щоб зіграти Кота в спектаклі Барреля. Артистка, що зараз виконувала цю роль, занедужала, і Маркотту запросили замінити хвору. Тепер вона кожного вечора грала і хотіла, щоб її приятелька не спішила з одужанням.

Удень Маркотта була вільна. Прокидалася вона пізно і любила подовгу лежати в ліжку, курячи сигарети й читаючи, і вставала тільки для того, щоб підклести дров у піч або приготувати собі чай та бутерброди. Повертаючись з ліцею, Майяр найчастіше заставав її в ліжку. Постіль у безладді, відкриті книжки, забуті де прийдеться брудні чашки і тарілки, розгорнуті газети — від усього цього Ролан був щасливий. Маркотта радісно зустрічала його, а він остаточно розкуював її волосся і лягав поруч з нею в ліжко, щоб зігритися.

Без Маркотти Ролан дуже важко переживав би цей період порожнечі, коли його книги вже не було з ним. Він знов, що верстку надішлють йому не раніше, як через місяць, і не мав найменшого бажання братися писати щось інше. З Маркоттою ж Ролан забував нудьгувати, з нею і неробство було захоплюючим.

Повертаючись надвечір додому, Ролан принесив газети, до яких так звик, що не міг більше обходитися без них. Обоє подовгу обговорювали політичні події, які в перші дні лютого набували, здавалося, особливого значення.

На пост президента Національних Зборів значною більшістю лівих було обрано соціаліста, і величезний кабінет Гі Молле був затверджений завдяки голосам комуністів. Міністром Алжіру став генерал Катру, прихильник примирення у Північній Африці. На думку Ролана, з'явилися достатні підстави сподіватися змін у політиці.

Маркотта настроєна була більш скептично.

Якось у четвер по обіді, коли вони розмовляли, хтось постукав у двері. Маркотта пірнула під ковдру. Ролан пішов одчиняти. Дуже здивований, він опинився перед велими зніяковілим Романо.

— Вибачте, мсьє, — сказав той, — мені кон-

че необхідно було бачити вас. Вашу адресу дав мені Тренберг.

Майяр не міг не запросити його увійти. У них були досить складні взаємини: Романо був не зовсім другом і не зовсім учнем.

Юнак увійшов до кімнати і помітив у ліжку Маркотту.

— Привіт, молодий чоловіче! — гукнула вона.

— Ох, добрий день, — відказав Романо, ніяковіючи все більше.

На ньому був лижний костюм і величезні черевики з подвійною червоною шнурівкою. Він квапливо розв'язав поворозки свого капюшона. Ролан підсунув йому табурет, а сам сів на краєчок ліжка.

— Так от, — почав Романо. — Мені дуже незручно, але...

Він пояснив, що вони з товаришами по ліцею друкували на ротаторі невеликий політико-інформаційний журнал, призначений для розповсюдження у стінах закладу. Журнал умістив кілька дуже різких статей, зокрема нарис про завоювання Алжіру, написаний Романо за допомогою Тренберга. В журналі була також конфіденційна рубрика, де бралися під сумнів демократичні почуття директора ліцею, головного наглядача і окремих викладачів, викритих як фашистів та антисемітів. Коротко кажучи, на цих чотирьох сторінках було все, щоб викликати гнів адміністрації.

— Вас, звичайно, застукали? — спитав Майяр.

— Так. Ми хотіли покласти кілька примірників у шафи викладачів і...

— Хто саме?

— Ліюте і я. Але вони хочуть примусити нас виказати інших. Ми цього, звичайно, не зробимо, і тому наші справи кепські.

— Що ж, по-вашому, я можу зробити для вас?

— Мені доручили попросити у вас про дві речі, — вимогливо сказав юнак, — по-перше, щоб ви тримали нас у курсі про все, про що зможете дізнатися відносно нас...

— Згода. Я постараюсь дізнатися, в якому стані справи через мадемуазель Омон. А по-друге?

Романо помовчав. Майяр не міг не захоплюватися цією поважністю та сміливістю.

— Друге — трохи важче. Ми б хотіли, щоб, незважаючи на що, журнал було розповсюджене серед викладачів. На нашу думку, вам це зробити легше, ніж нам.

Ролан здивовано перезирнувся з Маркоттою. «Апломбу в хлопчаків досить», подумав він. Але Ролан заздрив навіть їхній безсоромності. Тут втрутилася Маркотта:

— Вам не бракує нахабства, — різко відчигала вона Романо. — Якщо виженуть вас, батьки погримають та й улаштують в інший

ліцеї. А він рискує в цій маленькій грі своїм біфштексом.

— Ліюте — стипендіат, — відказав Романо, — він теж добре знає, чим рискує.

— Годі, — зупинив їх Майяр. — Нема прощо сперечатися. Принесіть мені ваші журнали, я їх роздам.

— Вони при мені, — просто відповів юнак і почав витягати з портфеля пачки конвертів та складати їх купками на столі.

Після цього Романо затримався недовго. Дбайливо зав'язуючи капюшон, він зронив кілька зауважень з приводу погоди.

— Подумати тільки, Тренберг скоро зійде на берег у Бразілії в розпалі літа, — сказав він. — Щастить же декому!

Він попрощався з Маркоттою, подякував Ролану, і його грубі черевики прогупали по кам'яних плитках коридора.

— Чи не подуріли, їй-богу, — сердито кинула Маркотта.

— Справа тут не в самому Мішелі, — сказав Ролан. — Зрозумій, коли я був хлопчиком, то цікавився лише поштовими марками. А те, що вони роблять або хоч намагаються зробити, глибоко дивує мене.

— А мене анітрохи. Загального правила, звичайно, немає, але знаєш, що матусині синочки, комуністи в сімнадцять років, часто стають фашистами у тридцять. Не знаю чому, але твій Романо щось не дуже викликає в мене довіри. Краще б він готовувався до іспитів на бакалавра.

Вони вийшли з дому, щоб пообідати. Маркотта їла по-справжньому лише один раз на добу, надвечір. Правда, вона часто випивала чашку шоколаду або каву з вершками та ро-

галиками після закінчення спектаклю. Ролан опівдні снідав у ліцеї, а ввечері супроводжував Маркотту у маленький ресторанчик на Монпарнасі, який особливо охоче відвідували художники та актори. За 180 франків там можна було одержати прекрасний гуляш або яловичину по-бургундськи. Обід обходився дорожче, ніж в університетській ідалльні, якщо додати сир та четверть літра червоного вина, але місце було значно приємніше, а обіди смачніші.

Щулячись від холоду, друзі швидко побігли кварталом Сен-Жермен до метро. На розі бульвару продавщиця газет встановила свій складаний металевий рундучок з лозовою полицею. Під пронизливим крижаним вітром жінка мусила продати стільки екземплярів «Франс Суар», щоб стало на обід. Останній випуск газети був, мов білизна, розвішаний на гратах кіоска. Вздовж усієї полоси тягнувся заголовок: «Бурхливі події в Алжірі».

Хвилююче тепло огорнуло Ролана та Маркотту в метро. У вагоні вони через плечі сусідів читали неймовірні новини, що надходили з Алжіра. Коли вірити вечірнім газетам, припуття Гі Молле викликало там справжній заколот.

До літака на Марсель Тренберга проводжали всією компанією. Жан-Люк, на якого примхі Бертом'є не справили жодного враження, домігся того, щоб поїхати в Бразілію пароплавом.

— Я ж, як вам відомо, спеціаліст по морських подорожах, — підморгуючи говорив він друзям. — До того ж, провести два тижні на сонці на борту італійського корабля і нічого не робити — це так відповідає моїм звичкам!

Тренберг одразу ж з голови до ніг одягся у все нове за італійською модою — аж до маленького капелюха, насунутого на самі очі. Він виглядав розкішно, і Жозіана не тямila себе від щастя.

До відліту літака на Марсель залишалося ще трохи часу. Тренберг вважав за свій обов'язок востаннє почастувати друзів. У барі аеровокзалу він замовив для кого віскі, для кого шампанське чи коктейль. Усі підняли бокали за щасливого мандрівника. Посипались жарти і сміх.

— Ну, друзі, — сказав раптом Жан-Люк, — перед від'їздом я скажу вам пару слів.

Він помовчав, допив утиші свою склянку і почав:

— Цього разу я не дамся Гі Молле та іншим до нього подібним зрадникам. Колись вони спіймали мене, але тоді мені було чотирнадцять років. У сорок другому моїх батьків, братів та мене забрали французькі жандарми. Батько заспокоював нас: «Ні-ні, не турбуйтесь, це ж французи». Це були французи, але ми опинилися на Зимовому велодромі, а потім у Маутхаузені... Ось уже п'ять

років, як жандарми знов наступають мені на п'яти. Схоже, що французька армія не може обійтися без мене. Так от, ій усе-таки доведеться обійтися! Од відстрочки до відстрочки мені вдалося дотягти аж дотепер. Та з Алжіром не викрутиться ніхто, от побачите, заберуть усіх до єдиного... Ну, я все зрозумів і кидаю гру. Свою війну вони проведуть без мене. Сумно сказати, але мені соромно за Францію, як у сорок другому році. Я йду. А вам, діти мої, раджу: продовжуйте робити дурниці, продовжуйте...

Друзі сумно допили свої бокали, провели Тренберга до виходу на посадку, міцно обнялися. Жозіана пристрасно цілуvalа Жан-Люка. Вона силкувалася не плакати і тільки вимовила:

— Ти маєш рацію, Жан-Люк. Залишайся там, якщо зможеш. Ти маєш рацію.

Тільки опинившись разом з усіма в машині Жоржа, дівчина заридала. Припавши до братового плеча, вона невтішно плакала до самого Парижа. Бачачи таке горе, молоді люди замовкли і спохмурніли.

Одного разу, наприкінці ранкових занять, коли Майяр наглядав за самостійною роботою учнів, його викликали до директора. За два роки, що він працював викладачем у ліцеї Людовіка Великого, таке трапилось уперше. Ролан, звичайно, був знайомий з паном Ле Гію: він відрекомендувався йому, коли ставав на роботу, і розкланювався, час од часу зустрічаючись у коридорах. Але знов про директора лише те, що прочитав недавно в журналчику Романо, а це зовсім не викликало симпатій.

Ролан не сумнівався, що наглий виклик до Ле Гію безпосередньо зв'язаний із справою Романо. Проте юнак був упевнений, що ніхто не бачив, як він розкладав листівки по шухлядах викладачів, бо робив це вранці, за півгодини до приходу першого з своїх колег. Найімовірніше — проговорився один із обвинувачених учнів. Може, навіть сам Романо: хлопець любив побазікати. Було чого хвилюватися: адже досі ще не вжито ніяких заходів щодо винних.

Директор дуже люб'язно зустрів Ролана і запросив сісти. Наскільки невимушено тримався Ле Гію, настільки напружено почував себе Майяр. Він сидів смирно, наче учень, і відмовився од сигарети.

— Так, — сказав директор, закурючи, — мені дуже приемно трохи побалакати з вами, Майяре. Ми з паном Флоран-Лекутром обідали вчора разом у друзів, і ваш видавець говорив мені, що він дуже високої думки про ваш твір.

«А, ось у чому річ!» — подумав Ролан і розсердився сам на себе, що взяв під сумнів чесність Романо. Тепер він зручніше улаштував-

ся у кріслі і помітив, що на Ле Гію дуже вишукані замшові черевики з товстою стрічкою і крихітними дірочками. Його співбесідник виявився звичайною людиною, і це вразило юнака. Директор, холодний, наче коридор ліцею, мовчазний, ніби пустий клас, — здатний піти в суботу після обіду вибирати собі взуття на бульварі Сен-Мішель, обідати ввечері у друзів, а потім, повернувшись у порожній ліцеї, лягти в піжамі поруч із своєю дружиною з хорошою книжкою в руках!

— ...ви розумієте, що я не можу, звичайно, прочитати все, що виходить із друку, — продовживав Ле Гію, поки Майяр витав думкою десь далеко, — проте я в курсі новинок літератури завдяки «Фігаро Літерер». Мене дуже цікавить нова література, література, яка «робиться сьогодні», за висловом одного критика. Сподіваюся, ви зробите мені приємність і надпишете свою книгу?

— Обов'язково, мсьє директор.

— А хто такий ваш Арістотель, якого ви зображаєте так вищукано? Ви перенесли в нашу дійсність античного філософа?

— О, ні, зовсім ні. Він справді просто швець. Швець, який любить свій садок...

— Я певен, що це чудово. Мій дорогий Майяре, ви зробите в літературі близкую кар'єру і, повірте мені, це нітрохи не гірше за викладання. А як, власне, ваші справи? Що чути з кандидатськими іспитами? І з атестацією?

— Цього року я не братиму участі в конкурсі.

— Маєте рацію. Не можна одночасно писати роман і складати кандидатські іспити. У вашому віці я також вагався. Я завжди любив літературу і теж мріяв писати. Але я на той час уже був одружений. Я втішав себе: «Писатиму пізніше». Завжди пізніше. І ось бачите — дав адміністративним турботам цілком поглинути себе.

Майяр не без хвилювання слухав цього поважного чоловіка, старшого за його батька, який ні з того ні з цього звіряв йому, Ролану, спогади юності й тугу, що охоплювала його тепер, наприкінці життєвого шляху.

— Ви у нас штатний працівник? — запитав директор. — Треба буде, щоб ви зайшли до мене, проглянемо разом вашу особисту справу. В міністерстві я маю друзів, ми постараємося влаштувати ваші справи. А коли будуть труднощі тут, у ліцеї, приходьте прямо до мене. Ви талановитий письменник, і я вважатиму за щастя полегшити вам умови праці.

Після багатообіцяючих слів директор устав і провів юнака до дверей. Інший, більш спритний, здобув би користь із цього візиту, але в Ролана було більше благородства, ніж спритності.

— Якщо дозволите, мсьє директор, — сказав він, — я одразу ж проситиму зробити мені ласку.

— Он як? — такий поворот здивував Ле Гію.

— Я прошу пробачити двох юнаків з першого «В», Романо і Ліоте.

— Це ви про двох комуністів? І не сподівайтесь! — відрубав директор зовсім іншим тоном, різко і сухо. — Ми б уже виключили їх, коли б не сподівалися викрити декого із співучасників.

Ле Гію замислився на мить і спітав, кинувши на Майяра крижаний погляд:

— Яким чином ви дізналися про цю справу, пане Майяр?

— Я друг Романо. Він поділився зі мною.

— Друг... може, політичний? — ще гостріше запитав Ле Гію.

— Ні, — трохи завагався Майяр, — я, власне, більше товаришую з його сестрою.

Вигадка вдалася: у свідомості Ле Гію письменник насамперед мав бути спокусником. Директор полагіднішав і вернувся на своє постійне місце за письмовим столом. Майяр усе ще стояв посеред кімнати. Відносини між начальником і підлеглим набирали звичайної норми.

— Не маю сумніву, що мадемуазель Романо чарівна, — сказав Ле Гію, двозначно посміхаючись, — але це не причина, щоб я дозволив її брату вести комуністичну пропаганду в керованому мною учбовому закладі.

— Може, то лише хлопчача легковажність, — боязко пояснив Ролан.

— Аж ніяк. Ми конфіскували в них пакет листівок, а наступного ранку в шухлядах усіх наших колег знову з'явилися прокламації. Ви усвідомлюєте, в чому справа?

Хто-хто, а Ролан добре усвідомлював.

— Так, — відповів він, — я теж одержав та-кий листок.

— А, ви теж? — по тону директора ясно відчувалося, що це йому неприємно. — Просто жах! Комуністичний вірус розповсюджується серед молодих людей з божевільною швидкістю. Учні навчаються в ліцеї, щоб робити латинські переклади, збирати колекції поштових марок, коли їм заманеться, а не для того, щоб виголошувати політичні промови про Алжір!

Стосунки з видавцем Ролан Майяр підтримував лише листовно. Він більше не був у Флорана, але й на відстані відчував, що ним продовжують цікавитись: відділ преси просив фотокартку і біографічні дані; літературний відділ бажав би представити «Шевця Арістотеля» до «Премії кращої книги»; нарешті він одержав пакет з коректурою, яку мав терміново віправити і надіслати до друкарні.

Майяр швидко прочитав свою книгу — подібні до газети довгі друкарські полоси, які він розкладав на ліжку. У Ролана виникло враження, ніби він читає книгу вперше і що вона належить перу іншого автора.

— Непогано! — з неприхованим задоволенням оцінив він кінець кінцем. Він віправив кілька друкарських помилок, переставив кілька ком і виришив не відсылати коректуру, а особисто віднести її до друкарні Кут'є за Бастілією. Його візит викликав там здивування, але Майяр пояснив, що йому було б дуже приємно побачити свою книгу у виробництві.

— Вона ще в складальному, — відповів начальник цеху. — Та ми можемо показати вам виробництво іншої книги, це те ж саме.

Для Майяра це було далеко не те ж саме, але він не наважився зінатися в цьому людині у синій спецовці з рівно підстриженим сивим волоссям, що виднілося з-під кашкета. Вони пішли по цехах величезної друкарні. Майяру пояснили принцип роботи лінотипу; розповіли, як набирають рядки й сторінки і чому треба переливати весь рядок, щоб замінити одну кому; показали, як стопорізка обрізає поля і як пневматичні пальці за допомогою автоматичного повітряного вентиля хапають стоси паперу і підсовують його під катки, як брошурувальниці зв'язують аркуші, покривають їх kleem і як книжки уже в палітурках стискаються пресом.

Та більш за всі вдосконалення виробництва, безперервний шум і двиготіння машин Майяра вразило те, що на кожній операції, біля кожної машини було зайнято двоє, троє або навіть четверо чи п'ятеро робітників. Траплялися серед них і жінки в сірих блузах, немолоді, із загрубілими пальцями. Всі ці люди, не рахуючи вже друкарок, канцелярських службовців і чорноробів-алжірців, що штовхали візки, навантажували і розвантажували грузовики на подвір'ї фірми, — працюють для нього, Ролана, для його книги! Друкарня Кут'є налічувала близько двохсот робітників, і всі вони якийсь час працюватимуть над «Шевцем Арістотелем». Але ніхто з них його не прочитає.

«Для кого ж я пишу?» — вже не вперше питав себе Майяр.

Нараз йому здалося, що старий майстер, який так терпляче показував йому фабрику, раптом замовк у збентеженні. Причиною тому виявився невеликий на зріст червонолицій добродій у короткому незgrabному пальті з широкими підкладними плечима, який щойно вийшов з незвичайно яскравого двоколірного авто. То був патрон, пан Кут'є.

— Ну що ж, тепер я мушу залишити вас. До побачення, мсьє, всього найкращого, — сказав майстер і прожогом кинувся до цеху.

Розчарований Майяр пішов геть. На подвір'ї друкарні йому зустрівся хазяїн, що навіть не уздостоїв поглядом молодого автора: здавалося, він не помічав нічого, проте бачив усе.

Далі події прискорилися. Пневматичною поштою Майяр одержав запрошення якомога

швидше зайти до відділу преси. Там він познайомився з паном Луазо. Це був чарівний юнак, трохи старший за Ролана, носив він елегантний чорний костюм та красивий червоний жилет. Ще не потиснувши Майяру руку, Луазо простяг через завалений стіл «Шевця Арістотеля».

— Перші примірники,— сказав він.— Щойно з друкарні, ще тепленьки.

Майяр не потурбувався навіть приховати хвилювання. Він присів на стілець і деякий час мовчки дивився на книгу, не чию-небудь, а свою власну.

Отже це сталося: старенький шкільний зошит в клітинку, що він його довгими вечорами заповнював дрібним тонким почерком, перетворився на книгу з двохсот вісімдесяті сторінок, видану у відомій друкарні на чоловому лощеному папері, з лимочножовою обкладинкою та зеленими літерами — ознака всіх випусків Флорана.

Від книги йшов запах свіжої друкарської фарби, вона відтягала руку, наче бруск масла.

— Непогана вага для новонародженого,— сказав молодий завідувач відділом преси.— Ви, напевне, пишаетесь своїм дітищем?

— Я, мабуть, здаюся вам дурнем, але я дуже хвилююсь.

— Та ні, я все чудово розумію. Мені більше до серця ваше хвилювання, ніж поза деяких пересичених «великих письменників», які публікують по чотири книжки на рік і посправжньому хвилюються лише біля каси.

Кілька хвилин Луазо не заважав Майяру тішитися своєю радістю, потім заговорив іншим тоном:

— Ваша книга дуже хороша, Майяре, повірте мені, я...

— О, так ви її вже прочитали?

— Звичайно, я прочитав її одразу, ще в коректурі. Книга високої літературної якості і дуже своєчасна. Цього року ні в нас, ні в наших колег не було нічого подібного. Тепер більше не існує письменників, які писали б так, як ви, для насолоди читачів.

— Може, це вже небажана манера, так би мовити, анахронізм?

— Навпаки, це зараз у моді! Ви матимете успіх. Я просто обурений, що вашу книгу випускають таким малим тиражем.

— Он як? Малим тиражем?

— А ви не знали? Три тисячі примірників. Теоретично. Насправді ж дві тисячі сімсот і навіть менше. Та нічого. Вам зроблять хорошу рекламу. Закладається, що книга розійдеся до кінця місяця. У вас є знайомі критики, письменники чи журналісти?

— У мене? Немає.

— Дарма... Через кілька тижнів вони познайомляться з вами. Це я беру на себе... Особливий успіх книга матиме у правих читачів.

— Чому ви таک думаете?

— Так мені здається. У Франції рідко трапляється, щоб книга розійшлася у двох напрямках. На мій погляд, ваша більше сподобається правим.

— Хіба ж це права книга?

Боронь боже. Але все-таки це твір ідеаліста. Ви бачили коли-небудь справжнього шевця? Ваш Арістотель аж ніяк не схожий на нього. Ви ще переконаетесь, що газети мають звичку тягти молодих авторів на свій бік. Якщо вас хвалитиме «Фігаро Літерер», то для «Леттр Франсез» ви не існуватимете. І навпаки. У Франції так уже повелося. Тут нічого не вдіш.

Майяра весь час турбувало одне й те саме питання: «Але для кого ж я пишу?»

Він вийшов, притискаючи книгу до грудей, і побіг до Маркотти. Її не було ні дома, ні в нього. Ролан відчув себе самотнім: йому не було з ким поділитись своєю радістю, вона видавалася йому марною і якось тривожила. Подругу юнак знайшов лише ввечері в артистичній убіральні «Театру Монпарнас», яку вона займала разом з двома іншими актрисами.

— Подивися, що я тобі приніс,— сказав він, показуючи Маркотті книжку.

— Браво, мій хлопчику! Браво! — вигукнула вона, цілуючи Майяра.

Її приятельки теж оточили і поздоровили Ролана. Всім трьом іще треба було переодягнутися — дівчата поспішали, тому вони просили молодого автора залишити їх самих.

— Тоді до вечора,— сказав Ролан Маркотті, приставляючи книжку до дзеркала.— Я залишаю тобі повну збірку моїх творів. Ти ж зайдеш після спектаклю?

Маркотта справді зайшла поцілувати свого друга, як майже кожного вечора перед поверненням додому. Але вона забула захопити книжку.

— Не хвилюйся. Вона в моїй убіральні. Цілісінка.

Того вечора Ролан Майяр заснув, тішачись думкою, що його книга побачила світ; про це свідчив забутій у кімнатці «Театру Монпарнас» одинокий примірник.

Наступного дня — був четвер — Ролан знову пішов до видавництва, щоб попідписувати примірники роману, які призначалися для преси.

Височезні купи книжок чекали на нього на великому столі у приміщенні, пристосованому, очевидно, під канцелярію; тут наодинці він провів усю другу половину дня. На форзаці кожного примірника — а їх було близько трьохсот п'ятдесяти — він якнайстараніше віписував красивим почерком вияви поважання, симпатії або сердечних почуттів трьомстям

п'ятдесятю особам, що він їх зовсім не знав. Він доти підписував: Ролан Майяр, Ролан Майяр, Ролан Майяр, аж поки не заболіла рука, а літери не почали виходити незграбними й некрасивими.

Наприкінці дня Ролан підписав кілька авторських примірників родичам і друзям. Не забув Жаніну Баррель, яка була його першим читачем і відчнила перед ним двері видавництва, Жоржа з Деніз і навіть батька Деніз. В напливі люб'язності він ледве не послав книжку Ніколь Петі.

«Ні, вона хай придбає в магазині. Треба ж, щоб були покупці. Директор ліцею теж купить, коли схоче мати книгу».

Не зрівняно красивим був квітень того року. Вода в Сені прибуvalа і насичувала повітря весняними випарами. Ролан довго блукав вулицями Парижа. «Я — французький письменник!» — говорив він собі, коли бачив у вітринах книжкових крамниць серед інших творів «Шевця Арістотеля» із своїм іменем на яскравожовтій обкладинці.

Проте молодий автор мусив визнати, що чоловік французького письменника не прикрашає ніякий віщий знак. Сяйво слави не привертає до нього уваги сторонніх, коли він походить, самотній, проспектами столиці. «Навіть Корнель, навіть Расін — просто люди; такими їх і треба уявляти собі», міркував він.

Протягом тижня після виходу книги Майяр дивувався, що не помічає жодних змін ні в небі, ні на землі. О восьмій годині ранку біля дверей ліцею на нього, як завжди, чекали учні і розповідали одній ті ж нісенітниці: «Мсьє, з автобусом трапилася аварія, запевняю вас!» — Мсьє, мій молодший брат... і треба ж було... Щовечора після спектаклю з'являлася Маркотта. Життя продовжувалось.

Одного разу, проходячи вулицею Мез'єр, Ролан вирішив зазирнути до Жоржа й Деніз. «Мої читачі,— подумав він.— Вони, безумовно, вже прочитали книжку».

Майяр знайшов господарів на кухні. Пригнічені, вони сиділи обое верхи на стільцях перед залишками обіду. «Я потрапив невчасно», подумав Майяр, але вдав, що нічого не помітив, і намагався бути веселим.

— Як справи, молодята? — сердечно запитав він.— Ви одержали мою книгу?

— Так-так, широко дякуємо,— сказала Деніз.

— Ми одержали іще дешо,— додав Жорж.— ось подивись.

Він простяг папірець, що лежав на столі серед горіхової шкаралупи і шкоринок хліба. Це була повітка, згідно якої Ортелі Жорж переводився з запаса до другої категорії військовозобов'язаних і мав з'явитися до 3-го батальону 9-го піхотного полку в казарму Реї департамента Сени.

— Ну ѿ падлюки! — Майяр зціпив зуби.— Як вони посміли!

— Ет, що ти кажеш! Стануть вони церемонитися. А спробуй-но відмовся — жандарми зразу наступлять тобі на п'яти.

III

Після бойкоту свого спектаклю Фредерік Баррель не залишався бездіяльним. Він почав листування з численними театральними організаціями, щоб провести літні гастролі за межами Франції. І ось через нове польське товариство, з фундаторами якого він зустрічався колись у Варшаві, йому запропонували взяти участь у фестивалі молодих театрів, що мав відбутися в італійському місті Пармі.

Після стількох прикорстей і невдач Баррель невимовно зрадів цій звістці:

— Пойдемо збирати фіалки! — і додав, звертаючись до Жаніни: — На цей раз я візьму тебе з собою. Ах, Італія! Чудова країна!

Того ж вечора він повернув мадам Кампінчі швейцарську ліvreю, знайшов заміну Маркотті в «Театрі Монпарнас», цим звільнивши її для участі в «Коті», якого без неї не можна було грati; ролі він розподілив без великих труднощів, бо кого з молодих акторів не приваблювала подорож до Італії в квітні місяці?! Одному лише Брошо не поталанило: разом з Жоржем Ортелі він опинився серед перших, кого призвали для відправки в Алжір.

В ательє Маркотти відновилися репетиції. Тепер працювали спокійно, впевнені в хорошому прийомі, привітаннях, оплесках.

Ще треба було умовити директора театру «Карефур» дати напрокат і подешевше костюми й окремі деталі декорацій. Збінден пішов назустріч молодій невидатній трупі: заволодівши однією американською комедією, що давала повні збори, він міг дозволити собі деяку щедрість.

Одного чудового вечора все товариство радісно вирушило з Ліонського вокзалу. Маркотту проводив Ролан; триместр у ліцеї ще не закінчився, але за кілька днів починалися великонічні канікули.

— Домовимось так,— говорила Маркотта,— я відразу ж напишу тобі, а ти приїзди, як тільки звільнишся. Ми непогано проведемо час.

Попрощатися з друзями прийшли Жорж з Деніз та малий Брошо. Це був один з останніх вечорів їхнього життя на волі.

— Щасливчики кляті! — казали вони з тяжким серцем.— Нам доведеться сідати у вагони не для розваг.

Що можна було відповісти? Іх обіймали, пlessали жартома по плечах. Кожен почував себе трішки винним перед ними, в якісь мірі відповідальним за ту несправедливість, що ім заподіяли. І все-таки вони від'їздили, залишаючи своїх друзів, братів, котрі завтра пропоши власної волі стануть солдатами.

— Ідемо з нами! — вигукнув хтось. — Заховаетесь в Італії.

— Куди там! Далеко не втечеш.

Поїзд рушив і скоро пірнув у темряву. Лішивши позаду Альпи, він мчав серед італійських гір, минаючи знамениті озера та вершини. Ранкове сонце сріблило оливкові дерева, на полустанках пахло мімозою.

— А чи не зійти б нам тут? Залишитись завжди... — мрійливо говорила Жаніна, яка вперше бачила цю красу.

Опівдні під'їздили до Парми. Місто зустрічало молодь усієї Європи. Протягом тижня на прикрашених вимпелами площах і у великому залі опери браталися французи і поляки, німці, англійці і югослави. Баррель та його товариші були дорогими гостями на святах, їхній спектакль особливо відзначився, а Маркотта в ролі Кота мала неабиякий успіх. Тепер вона ходила по вулицях завжди з оберемками квітів у супроводі пармського юнацтва; перша сторінка місцевої газети з її фотографією прикрашала велики дерев'яні щити на всіх перехрестях.

— Боже ж мій, які хороші люди! — говорив Фредерік Жанін. — А пригадай Париж з його фашистами й шпиками!

На закінчення свята мер Парми влаштував у міській ратуші прийом для акторів усіх країн — учасниць фестивалю. В його сердечній промові, виголошенні італійською мовою, кожен зрозумів прості слова — молодість, дружба, мир. А потім усе місто цілу ніч пило іскристе біле вино.

В останній вечір до Парми прибув Ролан Майяр. Усі гроши, які ще лишалися в нього від гонорару за книжку, він обміняв на ліри. Маркотта чекала на вокзалі разом з Фредом та Жаніною; вона познайомила свого друга з цілою ватагою поклонників і потягла оглянати пишне нічне місто. Свою першу італійську ніч вони провели в ніжних обіймах, пробравшись потай до голубобі, схожої на склеп, кімнати старого пансіону, в якому зупинилася Маркотта.

Уранці, відчинивши високі дерев'яні віконниці, через які вже пробивалися золотисті промені сонця, Ролан побачив невелику вояжноювту площа, де навколо кінної статуї майоріли яскраві парасольки. Після ранкової поливки блищали вологі тротуари. В церкві дзвонили до утрені.

— Ми ідемо в Рим, — раптом вирішив Ролан, стягуючи з ліжка ще сонну подругу.

В Римі вони потрапили на свято пролісків; ці квіти римської весни заповнювали кам'яні

сходи Іспанської площі; серед квітучих газонів, що розкинулися просто на камені, лишилася тільки вузенька покручені стежка. Та Маркотта й Ролан вільно пройшли по ній: італійці з своєю природною чесністю давали дорогу закоханим іноземцям.

Друзі бродили по місту від фонтана до фонтану. На площі Навона бризки, підхоплені поривом вітру, окропили їх з голови до ніг — а це, за прикметою, приносить щастя мандруючим закоханим, як і срібні монети, кинуті у фонтан Треві. Саме для щастя вони й прибули до Рима.

— В середні віки у дні свят тут затикали водопроводи, — пояснював Ролан, — басейни розливалися, і на площах між будівлями влаштовувалися морські бої та змагання. Ти уявляєш собі...

Ролан захотів негайно побачити віа Аппія: ще в шостому класі він милувався старавинною дорогою на обкладинках латинських підручників. Нешироке, але довге кладовище на осонні не видавалося смутним. Ці люди померли так давно, що більше вже нікого не жахали. То був ніколи не бачений, але з дитинства знайомий пейзаж — Майяр одразу впізнав його.

— Дивись, — говорила Маркотта, — навіть імена написано мертвою мовою.

Вона розважалася, стрибаючи з могили на могилу, видираючись на порожні гробниці. Була неділя, закохані парочки у світлому вбранні сиділи між могилами, а біля них гуділи в траві оси. Тримаючись за руки, друзі крокували по масивних плитах стародавнього шляху. Ролан, наче Аппій, залюбки ішов бітак аж до Бріндізі.

Причаровані казковим містом, щасливі, вони прожили в Римі майже тиждень, помірковано витрачаючи свої ліри, обідаючи булочками та персиками в розкішних садах на Платінському горбі. Вранці, коли Маркотта ще спочивала, Ролан блукав вулицями, оглядав пам'ятники та музеї; вперше за своє життя він з глибокою радістю відчував істотність знань, даних йому класичною освітою: тексти, які він старанно перекладав протягом довгих років, сторінки із Салюстія і Таціта, що збереглися в пам'яті, дозволили йому тепер охопити поглядом римську історію на вулицях міста, він почував себе в надрах минулого; наче з близькими друзями, вітався з Августом і Траяном, Тітом і Севером; топчучи пил Форума і Колізея, рекламиував оди Гораций в стані якогось сп'яніння. Скільки туристів на вколо нього ніколи не зможуть уявити собі античний Рим інакше, ніж кадр кінофільму! Цей тиждень у Місті Міст винатороджував за довгі роки праці та студентських злиднів.

«О, яким би щасливим був батько, коли б йому довелося відвідати ці місця!» думав Юнак.

Після полуночі прогулянка тривала вже в

товаристві Маркотти. Ролан пишався, що міг знайомити її з містом краще за гідів, перевідкладати написи і цитувати між іншим латинських поетів.

Вони блукали по чарівному, захоплюючому місту. Вночі Рим не втрачає денного колориту. Пурпурні та вохряні фасади чудових будинків освітлюють його ліпше, ніж будь-який прожектор. Столицю, прикрашену самою природою, не треба оздоблювати прaporами. Маркотта з Роланом зупинялися на терасах вулиці Венето. Під великими парасолями там бесідували письменники й кінережисери. Всі віталися один до одного, наче на курорті. Римські дівчата, здавалося, шовечора відзначали свій день народження, п'ючи різноманітні напої. Бродливі парубки в білих сорочках повільно вели новенькі авто покрученими, завжди святковими вулицями.

Останнього вечора, коли вони не поспішаючи поверталися до свого готелю через площею дель'Езедра, Маркотта раптом сказала:

— Слухай, у Римі є французький консул?
— Звичайно! І навіть посольство. А що?
— В такому разі ми могли б поженитися!
Як це цікаво — поженитися в Римі!
— Можна і в Парижі. Я, власне, вважав...
— Ти сам знаєш, що в Парижі про це й мови бути не може. А от у Римі, для сміху, це дуже цікаво. Ти мене розумієш?
— Чудово розумію.
— Поцілуй мене, коли ти радий. Зараз же. Ролан стиснув її в обіймах.

— Обережно! — ніжно сказав він.— В Італії такі прояви почуттів можуть коштувати нам півтори тисячі лір. Добрий мали б ми вигляд!

— Байдуже, цілуй ще.
— Що з тобою, серце мое? Я ніколи не бачив тебе такою ніжною. Італія впливає?
— Не знаю. Але сьогодні я справді трошки закохана. Поцілуй мене ще. Це все через імператора Августа, якого називають також Октавіаном, через Тіта Лівія, Горация, якого ти цитуєш напам'ять. Крім того, ти виглядаєш таким задоволеним, таким молодим і мілим, так пишаєшся, коли замовляєш дві кави і два морозива, і лише одну кімнату! Ти про все вмієш подумати, особливо про те, що приємно. І ти купив мені чудовий трикотаж. Дякую. Ти такий милий-мiliй. Ходімо. Скоріше додому. Я вмираю від утоми...

Це була їхня остання і найщасливіша ніч у Римі. Поїзд на Париж відходив о другій годині дня. Вони прокинулися якраз вчасно, щоб встигнути стрибнути на ходу у вагон.

Деніз від Жоржа Ортелі:

«...Ти не можеш собі уявити, що це було! О другій годині ночі нас у грузовиках привезли на Ліонський вокзал, оточений з усіх боків шпиками (мені пригадався веселий від'їзд Барреля та його друзів). Тут були тисячі мов-

чазних бідолах у куртках, яких підштовхували до вагонів. (А вагони спеціально вибрали, що ніхто, крім солдатів, не сяде — такий там бруд). Здавалося, ще поїзд катаржників! Уздовж перону стояли шпики, а польова жандармерія патрулювала в проходах з пригвинченими багнетами. Офіцери з ліхтариками в руках удавали з себе начальників станції, а начальник станції в офіцерській формі гукав: «По вагонах, будьте ласкаві!» Уявляєш, як це нам подобалось. В купе тільки новобранці. Ніхто не вимовив і слова, хотілося лише скиглити по-дитячому. Коли ж поїзд рушив і стало ясно, що воротя немає, всі збилися біля вікон і почали чимдуж лаяти офіцерів і шпиків, які зосталися на пероні. Нібито від цього щось могло змінитися! Ale нам робилось легше, коли ми їх обзвивали по-всякому. Та це не завадило їм повернутися до своїх жінок, на м'які перини, а я загубив тебе, моя Деніз, на багато днів і ночей. Які негідники!

Коли доїхали до складів в передмісті Парижа, ми почали смикати за стоп-кракти. Починав один вагон, інші, як домовились, підтримували. Офіцери бліднули від люті, не знаючи, на кого кидатися. Поїзд рушав, та через п'ятнадцять хвилин його зупиняли знову, і так цілу ніч. Це порушувало графіки руху на залізниці. День, здавалося, не скінчиться ніколи. В Діжоні, в Ліоні, у Валансі нас заганяли на запасні колії, щоб пропустити цивільні поїзди. На спальні вагони, що прямували до Лазурного берега, огідно було дивитись. З-за вікон шлюхи в хутрах мимохідь кидали на нас погляди, сповнені презирства й жалю. На сортувальній станції поблизу Валансу довелося простояти цілий вечір під охороною жандармів та африканських стрілків (уявляєш: нас під наглядом сенегальців посилають бити арабів). Жерти було нічого, крім сардин, бісквітів та шоколаду. Вночі рушили — й історія з стоп-краками розпочалася знову.

За Монтелімаром серед чистого поля ми виїшли з вагонів, посідали на землю вздовж колії і загорлали лайки. Охорона прикладами все-таки загнала нас назад, надававши добрих стусанів п'ятьом чи шістьом, які репетували найголосніше. Зараз наш поїзд заховали на околиці Марселя, бо не наслідуються везти вдень через місто. Завтра о першій годині ночі нас, здається, повантажать на судно. Отож весело! (Як гірко бути в годині їзди від Салону і не мати можливості побачитися з матір'ю!).

Я напишу при першій же нагоді. Цілу тобе, моя Деніз, дитинко моя. Не піддавайся горю. Триматимусь і я. Зайди до Маркотти й Барреля, якщо вони повернулися. Це наші найкращі друзі, до них можна звернутися у кожному випадку, і вони неодмінно відгукнуться, ось побачиш. Вимагай сплати боргу від Мейрака, він винен мені за два тижні. Не

забудь про це і не поступайся грішми. Цілую тебе. Весь час думаю про тебе, про твої біленькі зубки. Коли б ти знала, як я пишаюся, що я — твій чоловік і що так тебе люблю. Наперекір усьому — до скорого побачення, моя Деніз.

Наприкінці триместру пан Кутьє одержав від директора ліцею листа, в якому повідомлялося, що учень Романо Мішель з першого «В» став перед дисциплінарним судом за «підривну політичну діяльність у стінах школи» і що надалі йому забороняється перебування в ліцеї. Це спричинилося до нової сімейної драми.

— Більшовицький виродок! — репетував Кутьє.

Юний Романо, не поступившись перед директором, тим більше не поступався перед вітчимом.

— Треба використовувати всі засоби, щоб припинити цю брудну війну! — уперто повторював він.

— Почекай-но, відправлять тебе на ту війну — заговориш інакше, — відповідав Кутьє.

— Якщо я й воюватиму, то тільки на боці алжірських бійців проти запроданців колоніалізму.

Вони горлали аж надсаджувались, а мадам Кутьє тільки стогнала:

— Дитя збожеволіло! Дитя збожеволіло!

Після всіх суперечок, взаємних докорів та галасу треба було, нарешті, знайти якийсь практичний вихід. До екзаменів залишалося біля двох місяців, і Мішель не хотів вступати на цей час до іншої школи.

— Ти не зостанешся вдома байдики бити, як твоя сестра, — говорив Кутьє. — Не хочеш учитися — твоя воля! Підеш працювати в друкарню. Тобі дуже личитиме штовхати візки поруч із твоїми приятелями бікі¹.

З математики й фізики Романо почував себе досить підготованим, щоб закінчити програму самотужки. В гуманітарних же науках він мав іще дечого добитися. На зло вітчиму юнак вирішив складати екзамени на бакалавра.

— Аби мені одержати кілька уроків з французької та латині, — сказав він. — Лише для того, щоб перевіряти завдання.

— От-от! — відгукнувся Кутьє. — Тепер я повинен платити за приватні уроки! Ти що, вважаєш себе Алі Ханом?

«Який негідник, — подумав Мішель, — витрачає сотні тисяч на драндулети й уїкенди і відмовляє мені в кількох уроках латині. А своїх «бікі» здатний либо голодом заморити».

Втрутилася мати і дала принципову згоду на уроки.

— Якщо тільки він пообіцяє справді пра-

рювати, — сказала вона. — Але хто тепер погодиться займатися тобою?

Мішель миттю згадав про Майяра. «Майяр — свій хлопець. Він не злякався листівок. Хай заробить на мені якісь грошенята».

— В нашому ліцеї є один репетитор. Прекрасний вчитель. Він готується до кандидатських іспитів.

— Кандидатських! — затурбувався Кутьє. — Та він з нас заправить... хіба я знаю... щонайменше п'ятсот франків за годину!

— П'ятсот франків! — з огидою повторив Мішель. — Ти б посомомився!

І він знову подумав: «Ох і негідник! Одне слово, негідник».

— Чи варто сперечатися, — сказала мадам Кутьє, яка не мала уявлення ні про ціни, ні про заробітки, бо їй ніколи нічого не бракувало. — Заплатимо, скільки треба. Аби це принесло користь.

Майяр справдив сподівання Мішеля. Довідавшись про відчислення свого учня, він одразу ж запропонував готовувати його до екзаменів.

— У вас я вчитимусь краще, ніж раніше, — сказав Мішель. — А то чого можна чекати від Бочки, в якого роблять не більше одного перекладу на місяць?

— Зі мною вам буде жарко, ось побачите. Вам необхідно одержати бакалавра, хай лише для того, щоб дошкулити директору!

— Згоден на все, що накажете, мій генерале! Тільки вам треба побачитися з моєю матір'ю.

— Коли, зараз?

— Чим скоріше, тим краще. Але підіть до неї серед дня, коли немає вітчима. І ще хочу просити вас: не кажіть, що ми з вами в дружніх стосунках. Йі це видастися підозрілим.

— Гаразд.

— Щождо платні, можете не церемонитись. Мати аніскілечки не розуміється на цінах.

— Але ж існує певний тариф на приватні уроки.

— Про тариф не турбуйтеся! Помножте платню на чотири і вимагайте вдвічі більше. Я сказав, що ви бог. До того ж мій вітчим — мерзенний тип, фашист, расист і, як каже Тренберг, «реакціонер до зубів». Хай хоч раз його гроші будуть використані добре.

— А чим займається ваш вітчим?

— У нього велика друкарня. Він експлуатує алжірців, вичавлює з них останні соки.

— Чекайте, — згадав раптом Майяр, — друкарня Кутьє? Бачив я вашого вітчима. Це ж він надрукував мою книжку для Флорана. В нього таки гідка пика!

Мадам Кутьє зустріла молодого вчителя як найлюб'язніше; вона натякнула, що від нього залежить не тільки майбутнє сина, але й

¹ Бікі — презирливе прізвисько, дане колонізаторами алжірам та марокканцям.

спокій сім'ї, а таким послугам немає ціни. В останньому Ролан переконався на ділі.

Умовились, що Мішель братиме два уроки на тиждень, по четвергах і суботах; це подвоювало місячний заробіток Майяра. З Рима він повернувся без єдиного франка і того ж дня мусив просити в бухгалтера аванс. Тепер він розбагатів щонайменше на два місяці і кожного вечора зможе обідати з Маркоттою в бістро.

Ролан Майяр став відомим за кілька тижнів. Усе почалося з захопленої статті про «Шевця Арістотеля» в «Експресі». Критик знайшов у книжці «чарівний стиль» молодого Андре Жіда та «витонченість зображення», властиву Жіроду. «Фігаро», щоб не відстati, вмістила на літературній сторінці фотографію Майяра; не маючи можливості зустрітися з молодим письменником, що працював у ліцеї Людовіка Великого, а зараз подорожував по Італії, хронікер з'явився за відомостями до директора, пана Ле Гю. Той співав дифірамби молодому викладачеві, «досвідченому фахівцю з класичної літератури». Кількість статей росла, наче грудка снігу. Преса в один голос вихвалила «Шевця Арістотеля», і книжка добре розкупалася.

Майяр не читав ні «Експрес», ні «Фігаро» і здивувався, довідавшись про все у свого видавця.

— Я ж вам казав,— вигукнув Луазо в захваті від успіху книги, який він вважав своїм власним успіхом.— Ми забираємо назад три тисячі примірників і робимо рекламу на двісті тисяч франків!

«Краще б їх віддали мені!» — подумав Ролан.

— Я вже дзвонив у «Монд»,— додав завідувач відділом преси.— Про вас напише сам Анріо.

— А як «Леттр Франсез»?

— Теж непогано. Подивіться,— і він простиг Ролану невелику газетну вирізку. Автор рецензії, доброзичливо відгукуючись про книгу в цілому, особливо відзначав її «прекрасну, дещо старомодну мову». «Немає жодного сумніву,— говорилось на закінчення,— що коли в молодого автора буде що сказати, він скаже це добре».

— Мабуть, трохи засуворо,— мовив Майяр.

— Для такої книги, як ваша, то найвища похвала. Я попереджав, що її оцінять скоріше праві, ніж ліві.

Збентежений Майяр пішов, прихопивши з собою кілька газетних вирізок: Луазо мав по два примірники для «власного архіву». Ролан захотів неодмінно показати всі відгуки Маркотті, але дівчина відмовилася навіть позирнутися на них.

— Невже ти думаєш, що я читатиму «Фігаро»; бо там написано про тебе?

I статті потрапили в пічку, яка заміняла влітку кошик для паперів. Ролан не знав уже, чому радіти і за чим шкодувати.

Проте до своїх скарбів він приєднав довгого листа від батька; старий учитель радів, що син став одним із французьких письменників, якими він захоплювався усе життя. «У твоїй книзі,— писав батько,— є такі змістовні й чудові за мовою сторінки, що їх можна було б дати по всій Франції для екзаменаційного диктанту на атестат зрілості». Ролан знов, що таких компліментів мсьє Майяр не розсипав даремно. До того ж батько, саме за правом батька, наводив перелік граматичних помилок та недоладностей, які прокралися в книгу, і давав цінні поради щодо стилю.

З вдячністю і хвилюванням Ролан уявляв свого старенького татуся, коли той у їдалні провінційального будиночка, вмостившись увечері під люстрою, перевіряє за словником Літтре всі свої зауваження і вправляє книгу дорослого сина, як колись вправляв його перші диктанти.

«Варто було написати книгу, щоб дати цю радість батькові...» — думав Ролан.

Значно менше він зрадів, коли одержав листа від Ніколь Петі. Колишню коханку вразила його фотографія в «Фігаро», і вона побігла за романом до найближчої книгарні.

— А! «Швець Арістотель»? Не лишилося жодного примірника. За сьогоднішній ранок його питаютъ уже втрете,— відповіли там.

Ніколь сприйняла Роланів успіх як особисту образу: він стане знаменитим і прославленим більше ніж її чоловік на хвилях «Радіо-Люксембург». Вона одним духом прочитала книгу і зараз же надіслала Майяру записку: «...Я не знала, що ти поєт... Жалкую, що ми так безглаздо посварилися... Подзвони мені цими днями. Марк зміг би влаштувати тобі інтерв'ю на радіо...»

Лист Ніколь полетів просто в пічку — Ролан не відповів. Його дратувала думка, що через десять-дванадцять років, коли здійсниться його мрія і він стане великим письменником (але не великим романістом), твори якого читатимуть у всіх школах світу, завжди існуватиме Ніколь Петі, котра буде розповідати своїм молодим коханцям за чашкою чаю: «Я добре знала Ролана Майяра, як він ще починав. Він приходив до мене купатися. Бідолаха! У нього навіть не було ванни».

Незабаром в одному з ресторанів на бульварі Сен-Жермен Майяру присудили премію за кращу книгу.

З'ївши охолоджені дині, філе тюрбо під майонезом, курчат в желе та салат, шестеро відомих письменників, які разом узяті опублікували щось із шістдесяти невідомих творів, вирішили запросити молодого автора «Швеця Арістотеля» розділити з ними десерт.

Серед фотопротерів «Франс-Суар» і «Пари-Матч», перед мікрофонами французького радіо і телебачення, зустрінутий гучними аплюдисментами Ролан Майяр одержав право на персик та кілька бісквітів, поданих власником ресторану, другом літератури і прихильником реклами. З усіх боків хронікери й репортери паризької преси навпереді просили молодого письменника розповісти свою біографію.

Ролан вибрався з цього зборища знесилений і засмучений.

Наступного дня фотографії Ролана Майяра, що ласував морозивом, з'явилися майже в усіх газетах. Хоч ніхто з репортерів не читав книги, автора рекомендували як «молоду надію французького роману». Статті, здавалося, були написані спортивними хронікерами, які уявляли собі літературу чимось подібним до національних змагань. Більш тямущі, зважаючи на смаки паризької публіки, акцентували увагу на присудженні премії і докладно описували меню літературного сніданку та витриманість поданих вин; якась добре поінформована кумася проголошувала на першій сторінці однієї вечірньої газети: «Собаку видавця Флорана звати Сократом, то ж він і добивається успіху для автора «Аристотеля».

Тимчасом розгорталися зовсім інші події, у світлі яких зникали всі неоковирні дотепи представників псевдолітературних кіл.

З тих же вечірніх газет, на сторінках яких Майяр відзначав своє ніяково усміхнене обличчя, кидалися в вічі жахливі фотографії з жирними підписами: «Засада в Палестро. Феллахи вирізали патруль з дев'ятнадцяти молодих солдатів».

Звичайно, він тут не винен. Винні ті, хто обстоювали продовження війни. Але що він робив тоді, як його товаришів посилали на бійню? Що зробив він, щоб висловити своє обурення, свій протест?

— На твоєму місці мені було б соромно, — сказала Маркотта, коли вони зустрілися дома. Дівчина лютувала, читаючи в газеті по-добріші засади.

— Та що ж я можу вдіяти?

— Оце так французькі письменники!.. Коли Розенбергів страчують на електричному стільці, вони грають у пінг-понг, коли їхні товариші мусять іти під бомби, на смерть і муки в Алжірі, вони бігають по шинках!

— Але що ж можна зробити, Маркотто? Що можна зробити?

— А що повинні робити письменники, як не писати? Що робив Ромен Роллан у чотирнадцятому році, коли мілітаристи плювали йому в обличчя? А він усе-таки одержав Нобелівську премію! Це не якийсь там персик. О, будь певен, у тебе чудовий вигляд!.. Скільки вже місяців тягнеться війна, а ви все пишете свої жалюгідні любовні історії про рогоносців та проституток, про шевців та букети квітів! І ні слова про тортури, ні слова про

алжірські розправи, про смертоносні розвідки й табори! Дрібні світські писаки і кар'єристи! Чому служить ваше вміння писати? Щоб одержувати час од часу чек у видавця і купуваги собі машини та костюми? Ну, а далі? Всі ви мені гідкі! І ти теж! Привіт! Я йду спати до себе.

Витягнівшись на ліжку, Ролан зчепив пальці на потилиці, і деякий час дивився на білу стелю своєї затишної кімнати. Травневий бриз розгулював по всьому Парижу, коливаючи заїзди на відчинених вікнах.

«Вона цілком права, — думав юнак. — Яка вона пристрасна і запальна! І який дала мені урок! Ганьба!»

Майяр підійшов до вікна і поринув поглядом у темносіре громадя міста, пронизане тисячами вогнів; найяскравіше палав прожектор на Ейфельовій башті. Молодий письменник запитував столицю Франції, і Париж відповідав йому миготінням своїх вогнів. «Дев'ятнадцять молодих солдатів», згадав Ролан і уявив собі дев'ятнадцять сімей, розкиданих серед сірого моря дахів, від Бастилії до Сен-П'єр де Монруж, від Северських пагорків до Венсенських укріплень, сімей, у яких війна породила смуток і слізози.

Він стояв біля вікна й намагався відшукати в темряві незвичайні, особливо палкі слова, що виразили б відчай і протест величезної зганьбленої і пораненої війною столиці, яка дозволила послати на смерть у Палестро своїх дітей.

Деніз від Жоржа Ортелі:

«...Ти не уявляєш, що ми змушені тут робити. Можна подумати, «умиротворення» полягає в тому, щоб викликати жах у кожного, хто схожий на алжірця (хлопчаки тікають, побачивши нас здалеку)... Зараз ми на околиці Алжіра. А на нічний землі, кажуть товариші, ще гірше: патрулі стріляють у все, що ворується. Самблар підстрелив якогось старого, що зривав фіги. В рапорті до штабу дивізії лейтенант назвав його «ворожим спостерігачем, замаскованим на дереві». Самблар дістав подяку. А втім, генерал Дені, проїздом до штабу батальйону, сказав нам: «Треба навчитись убивати. Для того вас і тримають тут». Ці слова жахають. Коли з якогось будинку вистрілять з рушниці, нас примушують відповідати з 6-дюймового міномета. Коли місцевість небезпечна, її «втихомирює» авіація (звичайно, навіки). Насправді воно куди гірше, ніж розповідають. В Алжірі ми для того, щоб «підтримувати порядок». Ми — прислужники і шпики колоністів. У неділю мене разом з двома іншими хлопцями і сержантом (повинен тобі сказати, що Бізон не може мене терпіти; він називає мене фотографом і чіпляється з кожного приводу) послали після обіду на цілих півдня охороняти їхні автомашини біля стадіону під час гонок хортів.

Треба було бачити їхні пики, коли вони виходили. Ти думаєш, подякували нам? Ані слова! Нас вони не помічають. Ім однаково — солдати чи біко. До всіх — тільки презирство. А жінки! Побачила б ти цих захабнілих північноафриканських шлюх, які все життя проводять у басейнах для плавання! Іх би «умиротворити»! Бачиш, я теж стаю расистом: алжирський білій викликає у мене інстинктивний гнів. Але чекай, ти ще не знаєш найстрашнішого. Серед нас є хлопець на прізвисько Лікар (він такий самий лікар, як я). Бізон «позичив» його на вісім днів парашутистам, а вчора він повернувся і все нам розповів... Парашутисти — велики специалісти, вони знають майже все, що можна зробити з людиною, не вбиваючи її. Лікар не був присутній під час сеансів, він просто «вів господарство». Ти не уявляєш, що він розповів. Усе робиться досить секретно, тому кімнат для катування не існує (бо Алжир — це Франція, а у Франції не катують). Парашутисти діють у звичайних кухнях чи канцеляріях, але потім треба все вичистити й витирати на випадок слідства або коли трапиться недовірливий журналіст. Лікарю доводилося засипати землею криваві ганчірки і блювотиння. Він підбирав нігти рук і ніг з шматками м'яса, зуби, закривальні пасма волосся. Потім він складав у шафу «інструмент»: мотузки, лещата, паяльні лампи. Далі він опорожнював свою цеберку і чекав, коли його покличуть «прибирати» іншу кімнату. Пробач, що я пишу тобі про всі ці страхіття. Але треба, щоб про них дізналися. Покажи листи дружям; Баррелю, і коли він зможе використати їх, тим краще. Нехай у Франції усі відчувають таку ж відразу, як ми.

Майже не залишилося місяця, щоб поцілувати тебе, моя Деніз, моя дитинко, після такого довгого і страшного листа. Весь час думаю про тебе. Люблю тебе. Цілую тебе».

Осередок Барреля надіслав делегатами на конференцію Секції, яка, за звичаєм, збиралася для підготовки загальнонаціонального з'їзду, свого секретаря Бонье, Фаб'єна, Нодо з дружиною та Фредеріка.

XIV-й з'їзд мав відбутися в Гаврі. Він набирав цього року особливого значення після великого успіху на січневих виборах і після ХХ з'їзду КПРС.

Цієї зими в осередку Барреля багато говорили про ХХ з'їзд і знамениту доповідь Хрущова.

Осередок доручив Аннеті виступити в цьому питанні на засіданні секції.

В неділю, на вечірньому засіданні, у великому залі Секції, прикрашенному плакатами й гаслами, було дуже багато людей. У відчинені вікна дивилося тепле червневе небо. Багато

хто не зміг прийти напередодні, зараз же делеґати від усіх осередків, одягнені у святкові костюми, скучились навколо довгого стола, вкритого джутовим полотном. Хто не мав змоги побачитися раніше, збиралися невеличкими групами, курили, розмовляли. Дуже привітно, по-братьському зустріли представника Центрального Комітету П'єро, товариша Бонье по макі. Нарешті всі посадили навколо столу, озброївшись олівцями та папером.

Голова бюро урочисто оголосив засідання відкритим і зачитав звіт про вчорашні дебати. Потім перейшли до питання про зовнішню політику.

Слово взяла Аннета Нодо. Вона вперше виступала перед такою відповідальною аудиторією, і молодій жінці нелегко було говорити про те, що вона мала сказати. Спершу в неї навіть голос пропав од хвилювання, проте вона переборола себе і сміливо почала. Аннета пояснила, як вона, дев'ять років перебуваючи в партії, жила під знаком культу Сталіна і в день його смерті плакала так, ніби втратила когось із власної сім'ї.

— Треба мати мужність дивитися правді у вічі, як радянські люди. Треба всім разом

піти по новому шляху. Саме так рядові члени партії, такі як я, як мій чоловік, як усі товарищи нашого осередку, зміцнять віру в партію і знову сміливо підуть уперед!

Усі присутні схвильовано слухали, як Аннета Нодо з сльозами на очах говорила те, що думав кожний. Йі довго аплодували.

Потім дали слово Баррелью. Він підвівся і, опираючись руками на стіл, почав говорити про Алжір усе, що наболіло на серці. Його мова була більш невимушена, ніж Аннетина. Фред висловив подив, що, незважаючи на загрозливий розмах, якого набирала війна, боротьба за мир в Алжірі не стала основним завданням партії.

— Що ми робимо для припинення війни? Випускаємо плакати, листівки, складаємо петиції. Все це приносить користь. Але ви добре знаєте, що цього не досить. Скільки разів я чув: «Плакатами війну не припиниш!». А тимчасом обстановка була сприятливою, щоб розгорнути боротьбу широким фронтом. Пам'ятаєте, як у Руані солдати чотирисота шостого полку заарештували своїх офіцерів і чинили опір поліції? До них приєдналися товариши з Руана, Еркевіля, Курона. Руан був наче в облозі, рух через мости припинився. Ця подія могла б стати початком революційного вибуху, за нами пішла б усі країна! Але треба сказати правду: солдати виявилися сміливішими за нас. Вони зупинили погоні і повернули їх у місто. А де ми були тоді? Чим допомогли? Товариші, в мене таке враження, ніби під час війни в Індо-Китаї партія діяла активніше. Ось знову призывають резервістів. Їх же треба зупинити! За всяку ціну. І не заспокоюватись, що лівих зараз більше. Треба сміливо активізувати маси, поки ще є час.

Баррель випалив усе це одним духом. Він розчервонівся і задихався. Його сильна, пристрасна промова справила враження на слухачів, і йому теж гаряче аплодували. Всі помітили, як П'єрло швидко занотовує головне з того, що говорив Баррель. Він, без сумніву, має намір доповісти Центральному Комітету.

Виступило ще кілька делегатів од різних осередків, потім вирішили зробити чверть години перерви, щоб відредактувати резолюцію.

Баррель підійшов до П'єрло і говорив з ним кілька хвилин, Фредеріку дуже хотілося поставити товаришу з Центрального Комітету кілька питань: адже П'єрло регулярно зустрічається з Торезом та Дюклло і краще ніж будь-хто може роз'яснити позицію партії.

— Тебе, друже, цікавить позиція партії, але хто ж її визначає, коли не ви? — сказав П'єрло. — Саме тут ви й визначаєте її. Не ми, а ви у змозі активізувати маси. Ваш осередок, очевидно, один із передових. Чудово! Але якщо розглянути конкретну ситуацію, то це не так просто. Ось ти говорив про заколот у Руані. То був спорадичний рух, за яким маси не пі-

шли. А нам потрібна повсякчасна, тривала, не помітна і кропітка робота.

Пізно ввечері, коли вже було розглянуто останню редакцію тексту і проведено голосування по кожній статті, Баррель вертався додому. Дорогою він весь час думав одне: а чи не слід, незважаючи на ту повсякденну роботу, про яку говорив П'єрло, боротися за мир іще сміливіше, іще запекліше?

Хоч Маркотта дала йому доброго прочухану, Ролан визнав за свій обов'язок прийняти запрошення видавця на сніданок, яке мадам Флоран-Лекутр повторила листовно. «Швець Арістотель» продовжував свою близкучу кар'єру. Його виставляли у вітринах усіх книжкових магазинів, і він добре розходився, обгорнутий красивою паперовою стрічкою з написом: «Премія Крашої Книги».

У пана Ле Гю був приятель, який працював у міністерстві освіти. Він улаштував, щоб триста примірників придбали університетські бібліотеки. Роланове інтерв'ю з'явилось у «Фігаро» і завдало такої втіхи директору ліцею, що той став виключно послужливим і уважним до Майяра. Досить було молодому письменнику сказати: «Я маю бути сьогодні ввечері на коктейлі у...» або: «Завтра мене запрошено на сніданок до видавця», щоб звільнитися від роботи на цілий день, незважаючи на обурення головного наглядача. Директор потурав Майяру, і він користався з усікою нагоди, щоб щасливо провести ранкові години з своєю подругою.

— Що ж, — говорила одного ранку Маркотта, коли Ролан саме збирався піти, — іди, грай свою роль кокотки перед гідючими буржуа! Боже миць, ти виглядаєш справжнім реакціонером у цьому костюмі.

Майяр зайшов до видавництва, як умовилися, біля першої години дня. На схолах він зустрів маленьку Елен, помітив мадемузель Ганіго, що поспішала з однієї кімнати до іншої, і подумав про Жаніну та її слова: «Якщо тут і добре кому, то тільки авторам». Майяр став одним із них, але великого щастя від того поки не відчував.

Флоран-Лекутр сердечно зустрів Ролана.

— Мій миць Майяре, я за хвилину буду до ваших послуг. А зараз у мене розмова з Цюріхом.

Ролан гортав сторінки журналів у невеличкій комфорtabельній кімнаті. Незабаром Флоран зайшов за ним, і обое спустилися вузенькими сходами у двір. «Не будинок, а ціле місто», відзначив Майяр, сідаючи в машину по руч з видавцем.

Вони перетнули бульвар Монпарнас і квар-

тал Інвалідів, виїхали на правий берег Сени, подолали підйом Трокадеро.

Машину зупинилася на пагорбах Шайо, на розі тихої красивої вулиці із сквером посередині. Флоран пояснив, що це «приватна вулиця», тому проблему стоянки було розв'язано легко.

З шостого поверху, де містилася Флоранова квартира, відкривався чудовий краєвид на Сену й Марсове Поле. Коло дверей білий песик, схожий на квітку бульденежа, кинувся гризти Майярові черевики. «От поганы! Зараз він розірве мої нові шкарпетки», подумав Ролан. Він терпіти не міг собак і насили стримався, щоб не відкинути песика ногою через весь вестибюль.

На порозі вітальні його зустріла пані Флоран-Лекутр, жінка з чистими й прозорими голубими очима і сріблястим волоссям. Вона була ще дуже красива.

— О, Сократ уже пізнав свого приятеля Арістотеля! — люб'язно привітала вона молодого письменника.

Усі присутні читали статтю в газеті, але кожен зробив вигляд, що оцінив по заслугі до теп хазяїки. Пані Флоран-Лекутр познайомила «молодого лауреата» з одним італійським видавцем, кількома панами в орденах та іхніми дружинами, з кількома авторами, чиї книжки видає фірма Флоран-Лекутр.

Чотири вікна салону, що сягали від стелі до підлоги, виходили просто на Сену. Поки Ролан з чаркою віскі в руці намагався визначити площу цієї величезної кімнати, слуга у сніжнобілій куртці відчинив широченні двері до їdalyni, від чого приміщення ніби стало вдвічі більшим, і оголосив, що «страва на столі». Він покотив через обидві кімнати маленького столика з телефоном. Сократ, що, як відно, звик до цієї процедури, біг слідом, покусуючи шнур.

Майяр відшукав своє місце за великим мармуровим столом, прикрашеним срібними свічниками. Побачивши на картці з бристольського картону своє ім'я, написане в помилкою, Ролан подумав: «Як видно, я вже здорово знаменитий!»

Крім слуг, які слідкували, щоб його тарілки і склянки були повні, ніхто не цікавився молодим письменником. Його не примушували говорити, і Ролан утішався сніданком, рівного якому не бачив зроду. Розмова торкалася спектаклів, художніх виставок. Видавець-італієць з запалом розповідав про одного молодого скульптора в Флоренції, що творив свої скульптури із шматочків старого валіза за допомогою паяльної лампи.

І тільки за десертом хтось жартома спитав про літературні плани молодого письменника.

— Сподіваюся, мсьє, що ви незабаром подаруєте нам нову книгу, — звернулася до чного

одна дуже елегантна дама, яка, звичайно, і в очі не бачила першої. — Ви молодий, а так вдали почали...

— Звичайно, мадам, — сором'язливо відповів Ролан, — я дещо вже маю на увазі!

— Он як! — залунало звідусіль. — Та це ж дуже цікаво!

Сам Флоран-Лекутр кинув на свого автора запитливий погляд. Майяр мусив пояснити:

— Коли я дізнався про Палестро, мені спало на думку...

— Про Палестро? — перепитала дама.

— Так. Адже ви знаєте, молоді солдати натрапили в Алжірі на зasadу. Їх потім знайшли страшенно понівеченими.

— Ale ж це жахлива тема для автора такого чарівного романа!

— Ви створите щось на зразок репортажу? — поцікавився Флоран.

— Не зовсім так, я ж там не був. Мені здається, можна написати щось на зразок поеми про смерть молодих людей, які марно загинули, бо їх, проти власної волі, було послано в Алжір...

— «Проти власної волі...»? Ale ви нічого про це не знаєте, — суворо кинув один з панів в орденах.

— «Марно...» Ви надто перебільшуєте, — в свою чергу втрутівся Флоран.

Мирна розмова перетворилася на суперечку.

З усіх боків посипалися модні в той час фрази: «Французький Алжір», «звірства бунтівників», «безприкладна мужність молодих солдатів». Усі обличчя звернулися до Майяра, йому ніби закидали вже спробу підірвати моральний стан армії та взяти під сумнів велич Франції.

— Декого з моїх товаришів призвано, — спокійно відповів він, — і мені відомо, що вони думали з цього приводу. Вони не хотіли їхати. Вони зривали стол-крані і зупиняли поїзді...

Пролунав загальний крик обурення: ніхто і чути не хотів про такі речі.

— То були поодинокі випадки, винятки!

— Кілька комуністичних призвідників, яких треба було негайно розстріляти. Ale після прибуття на місце до наших солдатів, при хорошому керівництві, знову повертається бойовий запал!

— Звичайно, коли вони вже мертві, з них легко зробити герой, — сказав Ролан.

Від дещо революційного звучання цієї останньої репліки гості неначе заціпеніли. Вони оторопіло позиралі одне на одного, з докором дивились на хазяїна. Він безперечно був винний, що йм довелось почути подібні розмови в його домі.

— В усякому разі, Майяре, — Флоран вважав за свій обов'язок втрутитися, — не розрахуйте на мене, щоб надрукувати книжку проти солдатів, які б'ються в Алжірі.

«Ніби в Паріжі нема інших видавців»,

подумав Ролан, але промовчав. На запрошення хазяйки гості знову перейшли до салону.

Коли слуги розносили каву, двоє Флоранових авторів, ще молодих, однак старших за Майяра, наблизилися до нього.

— Ви дали маху, він вам цього не подає,—тихо, але з видимим задоволенням, сказав один.

— Дурниці! В Парижі є, крім нього, інші видавці.

— І все-таки побережіться,—додав другий,—Флоран всемогутній, а ви зв'язані з ним договором. Він може угробити ваші рукописи.

«Аби тільки язиком плескати!»—подумав Ролан і, взявши чашку кави, відійшов до вікна й одвернувся від усього товариства.

При першій же нагоді він пішов, і розпрощалися з ним досить сухо. Здавалося, навіть Сократ збайдужів до нього.

На сходах Ролан зіткнувся з видавцем-італійцем і вони разом увійшли в ліфт.

— Ви дуже симпатичні мені, молодий чоловіче,—просто сказав італієць.—Приїздіть до мене в Рим. Я почитаю ваші книжки.

Стояла чудова червнева погода. Майяр не скапливо побрів додому вздовж ріки. В голові роїлися різні думки. «Чому б і справді не написати таку книжку? — питав він себе.— Навіть коли б довелося надрукувати її в Римі! Міг же Вольтер видавати свої твори в Лондоні!»

Завдяки серйозній допомозі Майяра, Мішель Романо блискуче склав екзамени на бакалавра. Під час письмового йому пощастило: трапився переклад, який вони вже робили, з твором на тему про Монтеск'є він теж упорався непогано. На усному на виручку прийшла звична впевненість у собі, а з фізики за відповідь про збиральні лінзи Романо одержав вісімнадцять балів.

Мадам Кутьє на всі заставки розхвалювала Майяра. Вона вичитала в «Опор», що він—лауреат літературної премії, і з захопленням прочитала «Шевця Арістотеля». З власного почину вона збільшила і без того надмірну платню за уроки і ані трохи не жалкувала.

— Сподіваюся, що ти піднесеш йому гідний подарунок,— говорив Мішель матері після успішно складеного екзамена.

Він знов, що Майяр дуже хотів мати нове семитомне видання словника Літтрє і примусив матір виписати його.

Для себе ж він не без труднощів домігся дозволу побувати з сестрою на фестивалі молоді, який був призначений на серпень у Варшаві і де мала виступати із спектаклями трупа Барреля.

— Ти зовсім з глузду з'їхав,— заперечувала спочатку мадам Кутьє.— Потрапити за залізну завісу! Ти що, в концентраційний табір захотів?

Багато довелося повоювати Мішелю, щоб довести матері абсурдність її побоювань. Справу кінець кінцем вирішив пан Кутьє.

— Нехай ідуть. Після поїздки вони назавжди вилікуються від соціалізму.

Жозіана раділа не менше за брата. Перед тим вона одержала від Тренберга коротенько-го листа. Жан-Люк писав, що вже в Бразілії дізнався про призов резервістів і не має й найменшого бажання повернутися у Францію, щоб бути посланим на загибель. Він залишився в Ріо-де-Жанейро кореспондентом «Сенсації» і керував тепер сторінкою, присвяченою Франції, в одному бразильському ілюстрованому журналі. «Ми безперечно зустрінемося колись,— писав Тренберг.— А поки хай шастить тобі в коханні».

До Жозіани знов повернулася життерадісність, тим більше, що брат обіцяв їй чудову подорож.

В цей же час Баррель, Ролан і Маркотта готувалися до іншої, набагато скромнішої подорожі. Батьки Жоржа Ортелі мали невеличкий сільський будиночок. Вони віддали його на літо в розпорядження Деніз, котра запросила туди друзів, щоб разом провести відпустку. Вирішили зробити подорож в Жоржевому автомобілі, який все одно треба було переправити до Провансу.

Маркотта саме закінчила цикл передач по загальнофранцузькому радіо, де її цінували все більше. В цілому Парижі не було рівного її ледь хрипкому, але такому глибокому голосу, її задушевному сміху. Молода артистка чарівно грала в сценах з «Приборкання непокірливої», і їй твердо обіцяли постійну роботу з початком сезону. Баррель мав вийти до Варшави тільки на початку серпня, і надвечір одного чудового сонячного дня, ледве Майяр звільнився в ліцеї, всі разом у відкритій машині вирушили з Парижа через Італійську браму та ліс Фонтенбло.

За кермом, поважний, масивний, сидів Фредерік у своїй незмінній замшовій куртці, поруч з ним дружина з дочкиою у солом'яних капелюшках, зав'язаних під підборіддям. На задньому сидінні, серед чемоданів і звалених до-

купі плащів та пальт, стислися Ролан, Маркотта й Деніз. Вітер надимав одяг, куйовдив волосся, а вони співали на все горло.

Скоро машина звернула з широкої автостради і заглибилась по звивистій дорозі в ліси Морвана. Наблизжалась ніч. На тлі густоблякитного неба вздовж дороги мигтили дерева. Під однomanітний, заспокійливий шум мотора на колінах у матері заснула маленька Бріжітта. Примовкли й пасажири на задньому сидінні, заховані від вечірнього вітру під товстою ковдрою.

Мандрівники заночували на березі якогось озера в маленькому готелі, де зупинялися здебільшого любителі рибальства. На вечерю їм подали неймовірних розмірів яєшню з сиром і відвели кожному чисто вибелену кімнатку. Розмова велась майже пошепки — так дивувала і хвилювала всіх глибока сільська тиша.

Ледве розвіднілось, Бріжітта розбудила всю компанію. Вирушили погожим сонячним ранком. Обминувши Ліон і спустившись до Рони, по правому берегу річки під стрекотання коників в'їхали у провінцію Прованс, яка зустріла їх стрункими рядами кипарисів. Увечері друзі вступили у володіння низьким будиночком із сірого каменю, критим жовтогарячою черепицею і оточеним оливками.

Навряд чи можна було б знайти на землі місце більш придатне для щасливого життя. Друзі виришили приємно провести відпустку, вони ходили на село за покупками, по черзі готовували їжу, купались та прали на вільному повітрі у великому цементному басейні під оливками. По обіді, поки дитина спала, всі разом відпочивали на затіненій терасі. Фред разом з Маркоттою працював над своєю елизаветинською п'есою. Ролан читав «Історію французької революції» Мішле. Деніз писала листи Жоржу.

На початку липня Жоржів батальйон залишив місто Алжір і виrushив «на операції». Деніз знала, що він одержуватиме її листи, але Жорж попередив, що тепер не зможе відповісти негайно. Однак молода жінка весь час чекала приходу листоноші і щоразу сама під усяким приводом ходила в село на пошту.

Сподіваючись одержати листа, вона кілька разів їздila до батьків Жоржа в Салон. Під впливом синових листів вони останнім часом дуже змінилися.

— Подумати тільки! Адже я голосував за Пужада! — говорив Деніз старий Ортелі:— А тепер він разом з іншими. Ваш батько ще тоді попереджав мене.

Від свекра Деніз поверталася пригнічена. Справжньою її сім'єю стали Жоржеві друзі. Фред завжди вмів підтримати її пілбадьорити молоду жінку, Жаніна з Маркоттою оточували її увагою та дружнім теплом, Ролан, ледве помітивши, що вона сумно замислилась, читав її уголос Мішле.

Вечорами всією компанією влаштовували чарівні прогулянки по соснових гаях та мальовничих дорогах Провансу або сідали на терасі й дивилися, як на Дюрансу спускається ніч. Щоб відігнати комашню, Фред розкладав великі вогнища з зеленого гілля.

Усіх непокоїла тривала мовчанка Жоржа, хоч у голос ніхто не наважувався торкатися цієї теми. Ні батьки, ні друзі протягом останніх трьох тижнів не одержали від Жоржа жодного слова. Може, він продовжував писати листи на паризьку квартиру? Можливо, консьєржка неправильно переадресувє пошту? Чи, може, листи губилися, мандруючи від одного поштового відділення до іншого?

Тимчасом з Алжиру надходили тривожні вісті. В Кабілії, в районах Орана й Ореса, навіть біля воріт Алжіра і Константіни відбувалися «жорстокі бої», «серйозні сутички», «смертносні засади». Війна поширювалася по всій країні, частішали замахи, було очевидно, що армія «миротворців» не знає вже, в який бік спрямовувати зброю. Навіть урядове радіо не могло більше приховувати у своїх вечірніх передачах все зростаючу кількість жертв.

Одного дня, якраз перед сіданком, коли жінки накривали на стіл, Фред набирає воду біля колонки, а Ролан нарізав великими скибками хліб, за оливками замаячила велика машина пана Ортелі.

— Лист від Жоржа! — радісно скрикнула Деніз і побігла назустріч свекру, забувши навіть зняти полотняний фартушок.

Але коли вона загляділа, як він виходить з машини і тремтячи, безпорадно розвставивши руки наближається до тераси, коли побачила його болісно скривлене обличчя й опухлі від сліз очі, то зрозуміла все. Вона раптом пополотніла й застигла на місці, не в силі поворухнутися. Всі підбігли, щоб підтримати її. Нещасна жінка кусала собі руки, щоб не закричати.

Пан Ортелі впав на кам'яну лаву і, не звертаючи ні на кого уваги, в знемозі від власного горя, нестримно заридав. За кілька хвилин він витяг з кишени складений учетверо зелений папірець і простягнув його Баррелю, єдиному з усіх присутніх, хто міг у цю мить читати і розуміти написане. Це було друковане повідомлення морського вокзалу міста Марселя. Пана Шарля Ортелі, власника гаража в Салон-де-Прованс, сповіщали, що в товарний пакгауз на його ім'я прибув вантаж. У відповідній графі на машинці було надруковано: «Категорія вантажу — труна».

Баррель вийхав поїздом з Салона значно пізніше, ніж розраховував спочатку. Він ані на крок не міг одійти від Деніз, яка в нестримному відчай вчепилася за нього. Йому одному вдавалося примусити її трохи попоїсти чи поспати. Друзі примовкли і ніби заціпені-

ли в спільному горі. Замінити Фреда біля Деніз не міг навіть сам доктор Фарг, якого терміново викликали з Парижа по телефону. Вона цілими днями лежала долішнь на ліжку, безперестанку повторюючи: Жорж, Жорж, Жорж...

Фреду насилу вдалося переконати Деніз бути присутньою на похороні, хоч спочатку вона одчайдушно відмовлялася.

— Деніз, ти мусиш зробити це для інших!

Фред з'явився з місцевою організацією комуністичної партії та з муніципальною радою Салона, яка йшла за труною на чолі величезного обуреного натовпу; він також передав меру повідомлення Марсельського порту і долямся того, що мер заявив рішучий протест воєнним властям.

Проте Баррель прекрасно розумів, що ні протести, ні промови, виголошенні на невеличкому провансальському кладовищі, ні резолюція, в якій муніципальна рада вимагає від уряду негайно розпочати переговори в Алжірі, не зможуть повернути Жоржа до Деніз та друзів. Інших Жоржів одберуть завтра в інших Деніз у всіх цих містечках, повз які мчить його поїзд.

— Бідний Жорж! — говорив Фредерік Маркотті, яка разом з ним поверталася до Парижа нічним експресом. — Пам'ятаєш той вечір, коли він так охоче розклевав разом з нами плакати проти війни? Я й досі бачу, як він з привітною посмішкою підіїдждає на машині й гукає: «Я знайшов щит! Щит для плакатів!»

— Ох, як усе це тидко! — твердила Маркотта. — Не слід було відпускати їх. Не слід.

Коли вранці поїзд підійшов до перону Ліонського вокзалу, вони помітили групу солдатів із загонів республіканської безпеки з автоматаами за плечима, які на очах у всіх вишивкували в натовпі і затримували алжірців, що виходили з вагонів разом з іншими пасажирами.

— Який жах! — сказав Баррель. — Так само колись німці затримували євреїв. До чого ми докотимося з цією піддою війною?

Фред і Маркотта ще кілька хвилин побули в приміщенні вокзалу, щоб прослідкувати за діями поліції. Усіх «підозрілих» відправили на поліцейський пост особливого призначення.

— Гадаю, що вони надовго запам'ятують цю зустріч, — промовила Маркотта.

Вийшовши з вокзалу, вони побачили перед собою ранковий Париж, світлий і мирний. На вулицях було мало перехожих.

— Ідьмо до нас, — запропонував Баррель. — У нас ти зможеш прийняти ванну.

Вони сіли в автобус і поїхали вздовж набережної по лівому березі Сени. Дивлячись на таку прекрасну, таку спокійну столицю, овіяну легенъким літнім вітерцем, обое намагалися на якийсь час забути про всі існуючі в світі нещастя. Та консьєржка Баррелів швидко нагадала про них.

— Мсьє Баррель! — сказала вона, побачивши Фреда з чемоданами в руках і осудливо позираючи на Маркотту. — А вас учора вранці літиали жандарми.

— І що ж ви їм відповіли?

— Сказала, що повернетесь сьогодні, адже ви писали, — і вона додала, явно натякаючи на присутність Маркотти: — Як ся має мадам Баррель і маленька?

Жандарми справді прийшли знов і — як уже згадувався Фред — принесли наказ про явку до частини.

— Гади! От гади! — обурювалась Маркотта. — Що ж тепер робити?

— Те саме, що повинні робити всі резервісти.

Насамперед він одіслав поштою командиру своєї частини наказ про явку, після чого спробував забути про інцидент: в цей день у Фреда було безліч' справ. Повернувшись додому, він узяв пачку паперу, авторучку і сів у їдельні за обіднім столом. Вікно було відчинене навстіж. Цього серпневого вечора теплом і тишою Париж нагадував якийсь невеличкий приморський курорт. Фред був у сорочці, коротких спортивних штанах та сандаліях з ремінцями на босу ногу. Маркотта в синіх брюках та кумедно зав'язаний навколо талії блузці вмостилася навколошках на стільці поруч з Фредом. Вони вирішили разом скласти листа президентові республіки.

— Але чому президенту, а не прем'єрові? — здивувалася Маркотта.

— Бо Коті — це республіка.

«Пане Президент, — написав Фред. Він замисли вся на мить, а потім продовжував уголос: — Призваний до своєї частини, щоб узяти участь у війні в Алжірі, маю честь довести до Вашого відома...»

— Диви! «Маю честь», — перебила Маркотта. — Ти щось надто ввічливий.

— Облиш жарти! Все ж таки президент!

«...довести до Вашого відома, що я повернув свою повітку командирові частини і відмовляюся застосовувати зброю проти алжірського народу».

— Браво! — вигукнула Маркотта. — Дуже добре сказано!

— Зачекай, Я продовжу.

«Ви знаєте не гірше за мене, пане Президент, що гнобительська війна, яку наша армія веде в Алжірі, — війна несправедлива...»

— ..і згубна, — підказала Маркотта.

«...і згубна, — написав Баррель, — ведеться всупереч Конституції нашої Республіки, всупереч бажанням величезної більшості виборців...»

— Наплювати твоєму президенту на виборців! — зазначила Маркотта і продовжувала: — всупереч справжнім інтересам Франції...

— Зажди... «справжнім інтересам і честі Франції...»

— Дуже добре!

— «Я відмовляюся брати участь у цій війні. Вважаю, що всі санкції, які будуть вжиті щодо мене...»

— А що вони тобі зроблять?

— Можуть кинути в каталажку. Щонайменше. А можуть і в дисциплінарний батальйон.

— Ale ж це підло! А ти не міг би якось викрутитись? Сховатись, скажімо?

— Не хочу. Я прагну іншого. — I він закінчив свою думку: — «...лише збільшать безодню ганьби, в яку втягує нашу країну ця війна».

— Звучить? — запитав Фред.

— Добре, тільки, мабуть, Коті викине твого листа в кошик.

— Навряд. А втім, побачимо. В усякому разі треба закінчити.

— Браво! А як закінчити? Як взагалі кінчають листа президенту?

— Та дуже просто! «Прийміть, пане Президент, запевнення...» В чому?

— У відданості?

— Гм! відданості?

— Патріотичних почуттях? Може, демократичних?

— Скажімо так: «в моєму поваженні» — і більше нічого.

Вони перечитали чернетку й вирішили, що виправлень вона не потребує.

— Ось ми все сміємся, — сказала Маркотта, — а я вважаю, мій старий друже, що ти страшенно хороший, страшенно мужній, — і дівчина поцілуvalа Барреля.

Вони були розчулені й серйозні. Фред начисто переписав листа, а Маркотта віддрукувала на машинці кілька примірників, щоб надіслати їх до редакцій різних газет.

— Треба сповістити Жаніну, — сказав Баррель. — Буде краще, коли вона залишиться в Деніз, з дитиною, звичайно, і підшукає собі якусь роботу. Адже я можу просидіти багато років. Яка підлість!

— Нас обвели круг пальця, друже. Брудна війна!

Над площею Мобер і прилеглими вулицями сунула хмара. Фред з Маркоттою підійшли до вікна і, спершишь на підвіконня, дивилися на обезлюднілі вулиці, чекаючи грози. У кімнаті в задусі кружляв навколо лампи якийсь чудний нічний метелик, з переляку щораз б'ючись крильцями об абажур.

У вирізі недбало застебнутої Маркоттою блузки її прекрасні, позолочені сонцем Пропансу груди нагадували Баррелю два острівці, оміті трохи світлішою смужкою шкіри, вкритої ледь помітним пушком.

Багато щасливих років дружив він з цією дівчиною, по-братьському ставився до неї під час опільних подорожей і на сцені, але ніколи не думав про неї як про жінку. В цю задушливу серпневу ніч у опустілому Парижі, напередодні великих труднощів, на серці йому

стало важко й тепло і раптом виникло нестримне бажання зазнати ще раз усіх радощів життя. Фред обійняв Маркотту за стан, пестячи пригорнув дівчину до себе.

Маркотта на мить зіщулилась в його обіймах, потім пристрасно притисла Фреда до грудей, цілуючи йому руки, гладячи щоки.

— Я люблю тебе, Фред. О, як я тебе люблю! Тільки тебе. Так давно, довгі роки. Невже ти не помічав? Не зрозумів? Я люблю тебе. Люблю!

Коли вони поціувалися, нарешті вибухнула гроза, що так довго назрівала. В будинках застукотіли дерев'яні віконниці, злива в одну мить затопила вулиці. Фред і Маркотта цілу ніч слухали, як громіло небо й ширяв по місту вітер, штурляючи густі пасма дощу. Вони поснули аж на світанку, збуджені, виснажені, розбиті цією неймовірною пристрастю, що звалилася на них, як лихо, і віщувала тільки сльози та муку.

Над містом в ясному, чистому небі займався новий день.

У той самий час, коли Фред та Маркотта поверталися із Салон-де-Прованс до Парижа, Майяр вирушав у Руерг. Він мав намір поїсти в батьків, поки Маркотта перебуватиме в Польщі, і знову зустрітися з нею після гастролів.

Смерть Жоржа вразила Майяра в саме серце. Війна в Алжірі перестала бути абстрактною політичною проблемою, про яку можна безперстанку сперечатися, тепер вона набула конкретних рис. Ролану весь час вважався Жорж, його привітна посмішка, слова, з якими він, ніби вибачаючись, звертався до друзів: «Знаєш, ми з Деніз одружимось... так буде краще для нас усіх...»

Тепер Жорж помер, але Париж не запалав, уся Франція застигла в літньому спокої та байдужості.

Батьківська оселя лишилась, як завжди, незмінною. Старенька мати й досі читала «Фігаро» і захоплювалась організованим газетою конкурсом на кращий пляжний костюм.

«Поки в Африці вбивають не мене, вона нічого не зрозуміє і читатиме свою «Фігаро», — з сумом думав Ролан. Незабаром він одержав від військової повинності й відправлено у

військову тюрму Френ. «Ми все-таки вийдимо на гастролі,— писала вона,— на його гастролі. Гратимем «Удаваного хворого», «Каприз» та «Кота» в його постановках і добудемо трохи грошей для Жаніни з Деніз, які залишається в Салоні. Дар'є та Ермана довелося замінити: їх теж призвано. Рахуючи Брошо, з квітня взято вже чотирьох. Жахливо! Будь розумним і працюй як слід. Я писатиму. Цілую».

Першою думкою Ролана було кинутися до Жаніни. Але, поміркувавши, він прийшов до висновку, що в нього є невідкладніші справи. Протягом трьох днів він уздовж і впоперек міряв кроками свою кімнату; тисячі думок хвилювали юнака. З батьками зустрічався лише під час сніданку, та й то не промовляв майже ні слова.

— Та що з тобою? — питала мати. Вона посвоєму уявляла собі сина в ореолі літературної слави і не могла пізнати його. — Що з тобою, мій маленький?

Йому хотілося сказати: «Я хворий на війну, мамо» так, як кажуть: «У мене нежить», але мати все одно не зрозуміла б.

I Ролан продовжував ходити по кімнаті. Він відтворював у своїй уяві вогні Парижа, які рахував тієї ночі, коли дізвався про трагедію в Палестро, і які війна гасила один по одному. Потроху перед ним вимальовувалася нова книга, відверта і караюча. Книга, которую зненавидять негідники і з надією прочитають друзі: Баррель у в'язниці, Тренберг у вигнанні, малий Брошо в Алжірі. Це буде благородна книга, що змінить дух Жаніни й Деніз, захопить і покличе за собою Романо з Жозіаною. Її він одного вечора прочитає Маркотті в їхній маленькій кімнатці і завжди пишатиметься нею.

Кілька днів підряд, мовчазний, скуйовджений, думав Ролан про свою книгу. Потім виїшов з дому і в перший же крамниці купив два товстих розграфлених учнівських зошити. Повернувшись до себе, сів за стіл і тим самим тонким почерком, яким рік тому почав «Шевця Арістотеля», написав на першій сторінці заголовок своєї нової книги: «Засада в Палестро».

З французької переклали
Тетяна КУЧЕР, Ніна СТОРОЖЕНКО
та Володимир БАРСЬКИЙ

